

AARAND ROOS

JUMALAGA, KARS JA ERZURUM

TÜRGI EESTLASTE AJALUĞU

AARAND ROOS

JUMALAGA,
KARS JA ERZURUM

TÜRGI EESTLASTE AJALUĞU

© Aarand Roos. Jumalaga, Kars ja Erzurum. Türgi eestlaste ajalugu.

1. trükk Lund 1975: Kirjastus Maarjamaa
2. trükk Rooma 1976: Kirjastus Maarjamaa
3. täiendatud trükk Tallinn 1992: A/S "Kommunaalprojekt"

SISUKORD

Karsi ja Uus-Estonia ajalugu	13
Tänapäeva Kars ja Karacaören	29
Argipäev	34
Toidud	38
Tervishoid	42
Pühapäev	46
Eesti keel	52
Rahvuslus ja vähemuspoliitika	65
Jumalaga, Kars ja Erzurum	78
Eesti-Türgi kontaktidest	87
Märkusi ja allikaviiteid	93
Kaardid	105

Saateks 3. trükile

Kui Tartu ülikoolist lähtunud teaduslikud ekspeditsioonid eesti asundustesse pidid oma aruandeis pikki aegu teostama isetsensuuri, mis tabas rahvuslikke ja religioosseid aspekte asunike elust, siis 1980-ndate aastate teisel poolel pääseti sellest. See asjaolu inspireeris senisest innukamaks uurimistööks. Niisuguses õhkkonnas on loomulikult tõusnud üldsuse huvi "rahva kadunud poegade vastu". Seega on ka motiveeritud käesoleva teose kordustrükk.

Viimase 15 aasta jooksul olen saanud täiendavaid andmeid, samuti olen püüdanud tarvilikuks korrigeerida ebatäpsusi, mispärast kolmas trükk mõneti erineb eelmistest. Ühtlasi olen loobunud teatud keelenditest ja grammatilistest vormidest, millega tahtsin algversioonis aidata Türgi eestlasi teksti lugemisel. Seevastu olen nüüdki respektueerinud nende kunagist soovi, et raamatus ei avaldataks pilte.

Eesti on jälle vaba ja iseseisev riik; põgenikele ja väljarändajatele ei tehta kojupöördumiseks mingeid takistusi. Eestlasi pöördub tagasi oma esivanemate maale idast ja läänest, aga ka lõunast. Minu sooviks on, et neid võetakse Eestis lahkelt vastu ja et ka viimased Türgi eestlased võiksid nüüd ütelda Jumalaga, Kars ja Erzurum.

New Yorgis 1992.a.

Autor

Saateks

Aastal 1918 võis õp. A. Nigol kirja panna 318 eesti asundust Venemaal. Esimesed neist asutati eesti vangide poolt, kellel Siberist vabanedes ei õnnestunud kodumaale tagasi pääseda. Pärisorjuse ja teoorjuse kaotamine ei toonud siiski veel rahvale elamisväärsed tingimusi. Kui levis kulutulena kuuldus, et Lõuna-Venemaal antavat väljarändajatele tasuta kroonumaad, leidsid mitmed, et olgu seal maa missugune tahes, ta on siiski o m a, ja olgu seal tingimused missugused tahes, me oleme seal ikkagi v a b a d.

Teame, kuidas koguneti asja arutama ja valiti maakuulajaid, ja kuidas koosolekuteist osavõtjaid või muidu pealtkuulajaid mõisnike poolt valjusti karistati (näit. Albu veresaun). Ometi ei suutnud miski summutada seda tuhinat, ei saksasõbralikud lehed, kus väideti, et kuuldustel pole alust, ega asjaolu, et mitmed olid võõrsilt juba tühjalt tagasi pöördunud. Üldtuntuks sai maatamehe Tõnis Laksi lugulaul („...seitse jalga pikkusele, neli jalga lai / maatükk Laksi Tõnisele nüüd siis antud sai“).

„Revalsche Zeitung“ kurtis 1861.a., et saja talupoja kohta leidub 10-15 ja rohkemgi välja rännata soovijat. 1918 arvestati juba, et eesti rahvast asub üks viiendik (ehk 250 000) väljaspool Eesti piire: Peterburis 50 000, Oudovas 40 000, Siberis 40 000 jne. See massiline väljarändamine on üks paljudest traagilistest sündmustest meie ajaloos. E. Vilde kirjutab oma "Prohvet Maltsvetis", kuidas tee ääres töötavad venelased härduses paljatasid pead selle halenaljaka rahva- ja kariloomade voori ees, kes oli sunnitud oma kodumaalt lahkuma. Kui esimesed vaevarikad aastad olid seljataga, saadeti teateid sugulastele ja sõpradele, et tulgu nemadki järele.

Sellele heaolule tegi aga järsu lõpu Vene revolutsioon, enamlaste terror ja mitmel pool sagedased lahingud ja mässud (eriti

Krimmis ja Kaukaasias). Nii olid 1920-ndate aastate eesti ajalehtedes asundustest saadetud kaebekirjad peaaegu igapäevane nähtus. Eriti masendavana oli neile mõjunud e e s t i punaste julmus oma suguvendade keskel. „Seaduslikust“ talupoegade riisumisest on rohkeid näiteid: kuidas mõne tühise tarbekauba eest on tulnud tasuda terve vankritäie nisuga jms. Hobuse ja vankri eest on mitmed lõpuks ära andnud oma kunagised jõukad talud, et aga pääseda tagasi Eestisse, kus oli vahepeal loodud Vabariik.

See opteerimise lugu on jällegi üks traagiline peatükk meie ajaloos. Opteerimise tähtaega tuli paaril korral pikendada, et asjast huvitatud jõuaksid kaugematest paikadest koju; valeinformatsiooni opteerimise kohta levitas aga kommunistlik ajaleht "Edasi". Moskvast asuva Eesti Opteerimise Komisjoni (60 ametnikuga!) aruannetest selgub, et ühe aasta jooksul (1920-21) rahuldati 36 000 opteerimispalvet (ehk 78,5%). Kellel juhtus olema varandust, üüris või ostis raudteevaguni, et sellega oma asju Eestisse toimetada. Suur osa vagunitest jäi aga pikaks ajaks kinni Jamburgi, Narva taha, ennenägematu bürokraatia tõttu. Ja vahepeal jõudsid sageli vargad teha oma töö rohkete „mahajäetud“ vagunite kallal...

Aga mis on saanud kõigist teitest väljarändajatest? Meil on kord olnud Eesti seltsid nii kaugetes paikades kui Tiflisis (Gruusias), Karsis (Armeenias), Bakuus (Aserbaidžaanis), Alma-Atas (Kirgiisias), Vladivostokis (Jaapani mere ääres), Harbiinis (Mandžuurias) ja Šanghais (Hiinas). Nii põhjalikku raamatut kui A.Nigol (Eesti asundused ja asupaigad Wenemaal, 1918) pole ükski teine trükkis avaldanud. Palju ulatuslikum olevat S. Sommeri käsikirjaline ülevaade (umbes 1921), võib-olla on käsikirjalist materjali teistelgi, näit. kunagisel asunike esindajal J. Lukatsil. Mitmed on kirjutanud raamatu oma küla ajaloost; üks huvitavamaid on K. Palu „Esimesed eesti väljarändajad ehk 40 aastat Saamaras“, Jurjew 1987.

Võime rääkida väljarändamise neljast perioodist. 1) 1850-ndatel ja 1860-ndatel aastatel Krimmi ja Samaarasse, 2) 1880-ndatel aastatel Kaukaasiasse, Sise-Venemaale ja Siberisse, 3) 1907-10 Vologdasse ja Siberisse ja 4) käesoleva sajandi esimestel kümnenditel ülemeremaadele. Kõigele sellele lisandub pagulaslaine seoses Teise maailmasõjaga ligemale 100 000 hingega... Eesti väljarändamise

ajalugu ootab veel oma koostajat. 1970-ndatest aastatest on ilmunud koguteoseid eesti ühiskonnast ja selle ajaloost mitmes lääneriigis. N. Liidus on kontaktid eesti asunduste ja isamaa vahel tihenunud eriti kultuurilisel pinnal ja mitmed teadlased ja üliõpilased Tartu Ülikoolist on oma uurimisobjektiks valinud mõne põlise eesti asunduse.

Võetagu seegi väike raamat „Jumalaga, Kars ja Erzurum“ allikaks väliseesti ajaloo koostamisel, sest iseseisva teosena ta ei taotlegi olla muud kui populaarteaduslik ülevaade 1886.a. asutatud eesti külakesest Taga-Kaukaasias. Eriti tuleb kahetseda kirjalike andmete puudulikkust vene perioodist 1886-1918, armeenia perioodist 1919-20 ja türki perioodist alates 1921. aastast. Eesti asunistest on K. Ero pidanud päevikut tähtsamatest sündmustest, aga kahjuks see on kogunisti hävinud.

Kuid et Uus-Estonia asundus on jõudnud oma lõppfaasi järjekordse väljarändamise tõttu, olgu siiski ülevaade õigustatud antud kujul. Peale selle, mis ma olen „kuskilt kokku lugenud“, olen eesti asunikelt materjali kogunud viielt külaskäigult Karssi ajavahemikul 1967-74.

Istanbulis 1974.a.

Autor

Türgi sõja laul

See kindel Kars ja Erserum said

ära võetud kui löi trumm, see

kindel Kars ja Erserum said

ära võetud kui löi trumm

.,: Oh kõrge Balkan, kuule sa,
Su pääl on Eesti verd ju ka. .,:
.,: See kuulus Karss ja Erserum,
Sai ära võetud kui löi trumm. .,:

.,: Kui Pööbel-Paša sõtta lä'eb,
Siis Taara-mamma nutma jääb, .,:
.,: See kuulus Karss jne. .,:

.,: Siis Pööbel-Paša tegi tööd
Sääl Adrianoopolis päevad-ööd. .,:
.,: See kuulus Karss jne. .,: jne.

Karsi ja Uus-Estonia ajalugu

Möödunud sajandil seoti Karsi linn eesti ajalooaga. See Läänemere kallastelt 2500 km kaugusel asuv linn, teiselpool Musta merd ja Kaukasuse mäestikku, oli meile seni tundmatu, ehkki ta võis tagasi vaadata kangeslaslikule ajaloole surematu nimega rahvaste keskel. Selle praegused peremehed olid Karssi valitsenud ligi tuhat aastat ja neid oli Euroopas juba mitusada aastat kardetud ja kirkutes koguni palveid loetud nende metsikuse pärast.

Vaevalt teadis mõni eesti talupoeg unistada Karsi metsata kõrgendikest kui oma tulevases kodust või türklastest kui oma uutest üleaedsetest. Aga Jumal, keiser ja isämaa, need kolm austatud, hõlmasid äkki ka Karssi ja seal pakkus keiser eesti talupojale tasuta maad oma seaduse ja kaitse all. Peagi sai Karsi nimi paljudele eestlastele tuttavaks; kellele sõdurite võidulaulude kaudu, kellele ajalooramatute lehekülgedelt. Mõnele tähendas Kars lahinguvälja, teisele tükikese põllumaad.

Sadadele eestlastele on Kars olnud kodulinnaks ja mõnele see on kodulinnaks tänapäevalgi. Sealse eesti küla asutamine kuulub meie rahva ajalukku ja selle elanike saavutused on tükike eesti kultuurilugu. Nende igapäevane elu on olnud seotud Karsi linnaga ja nõnda loeme ka Karssi eesti ajalukku kuuluvaks.

Ajalookirjeldust võib alustada kahte moodi: rahvale üldtuntud salmidega Piibli esimestest peatükkidest või ka arheoloogia saavutustele tuginevate aastaarvudega. Viisakuse pärast eurooplaste vastu tutvustab mõni türgi teadlane Karsi ajalugu just alates Esiimesest Moosese raamatust. Sealt me loeme, kuidas Noa maabus laevaga Ararati mäele ja kuidas tema ja ta pojad teinud altari ja ehitanud linna praeguse Karsi ligilähedusse. (1. Moos. 8:14-21.)

Ajalugu tunneb selle maa-ala esimeste asunikena hurriite, kes asusid seal juba 2000 e. Kr. Pärast seda on peremeesteks olnud mitmed Aasia ja Euroopa rahvad, kõige kuulsamad nendest hetiidid,

pärslased ja roomlased. Türgi hõimud ilmusid areenile 1018.a., mil seldžukid tungisid sisse idast ja vallutasid Karsi 1064.a. oma sultani Alparslani juhtimisel ja 100 000 mehe jõuga.

Karsi kindlus (sisemise ja välimise müüri) ehitati alles 1153.a., sest seni oli küllaldast kaitset pakkunud loomulik linnus - 150 m kõrgune mäejärsak kolmest küljest jõe poolt piiratud. Selle kindluse pärast on lahinguid lõõnud vaheldumisi eri türgi hõimud ja mongolitest maailmavallutaja Tšingis-Khaani järglased ja Timur Lenk. Viimasele osutati südi vastupanu ja kättemaksuna ta tegi maatasa nii kindluse kui ka linna 1386.a. Alles 1579.a. laskis osmanite sultan kindluse uuesti üles ehitada - 100 000 sõdurit ja 55 000 kohalikku elanikku oli rakendatud töösse, mis käis ööd ja päevad (tõrviiku valgusel). Ja juba kahe kuuga oli uus ja veelgi uhkem kindlus üles kerkinud!

Jah, Karsi ajalugu on võimatu lühidalt refereerida, sest kui venelased esmakordselt huvitusid sellest linnast 1807.a. oli juba 30 rahvast või suguharu pidanud seda oma linnaks, ligi pooled neist koguni oma pealinnaks. Huvi võib pakkuda küsimus, kellel on selle peale kõige rohkem „õigust“, sest niisugune õigusenõudmine ongi tihti sõja tekitajaks. Pärast türklaste saabumist Karssi 1064.a. on linn ligi tuhande aasta jooksul ainult seitsmel korral ja kokku 200 aastat kuulunud teistele kui türgi hõimudele. Kars asub aga Armeenia südamaal ja armeenlased on seal ikka elanud. Esmakordselt oli Kars nende käes 140.a. e. Kr. ja viimati 1919-20. Mis ajast peale moodustavad türklased enamuse?¹

Viimastel sajanditel on türklaste aladele - olgu Anatoolias või Balkanis - tunginud peamiselt venelased. 1807.a. nad „avastasid“ Karsi, 1828.a. nad vallutasid selle, samuti 1855.a., aga rahulepingus pärast Krimmi sõda pidid nad Karsist tagasi tõmbuma. Seoses nende neljanda retkega Karssi 1877.a. kirjutab M.J. Eisen²: „Hakame aga Peeter I. arwama ja loeme üksnes täielikka sõdasi, siis on 1877 aastane sõda sest saadik Wenelastel Türklastega kümnnes... Tõeste, see sõdade hulk ei ole laita!“ Mida positiivset nägi eestlane Eisen nendes Vene-Türgi sõdades?

Aprillis 1877.a. ilmus vene sõjavägi Karsi aladele, väejuhiks armeenlasest kindral Loris-Melikow³, kes aga kaotas neli esimest lahingut. Suvekuudel rekvireeriti Venemaalt lisaväge ja moonu ja võidi septembris uuesti rünnakule asuda, nüüd juba arvulises üle-

kaalus. Seni võidurikkad türklased olid nimelt kehva strateegiga kandnud tohutuid kaotusi. Peaaegu igal mäekünkal Karsi ümbruses peeti lahinguid, ja kui korraga 22 türgi pataljoni oli sunnitud sõjariistad maha panema, algas Karsi kindluse piiramine. Kuu aega hiljem see langes, andes seega ainet kõige tuntumale eestikeelsele laulule Vene-Türgi sõjast.⁴ Vangivõetud 5 pašast ja 17 000 türgi sõdurist olevat esimesed saadetud Venemaale asumisele, mõni neist koguni Läänemere aladele!⁵ Varsti langes ka 225 km edela poole asuv Erzurum, mis aga 1878.a. rahulepingus määrati Türgile, kuna Kars jäeti Venele.

Kahju, et need eestlased, kes on avaldanud raamatuid⁶ Vene-Türgi sõjast 1877-78, ei jutusta midagi selle sõja armeenia rindel võidelnud eesti soldatite käekäigust. Detailsed kirjeldused ja rohked sõjalaulud ei tarvitse iseenesest viidata osavõtule sõjast, sest need on enamasti kantud nii naiivsest vaimustusest, et ei või arvata muud, kui et need on kõrvaliste inimeste poolt kokku kirjutatud.

Eestlaste abist haavatutele kirjutab M.J. Eisen⁷: „Warsti sõja hakatuses juba sai Eesti, Liiwi ja Kaura maa jaoks „Punase ristiti“ selts asutatud, kelle ettevõtmine on nimetatud maadest keiserina Maria Aleksandrowna loaga raha korjada ja seda haawatud sõjameeste hääks tarvitada. Pea oliwad siin ja sääl abi komitesid linnadesse saetud, mis omad anded pää-komite kätte saatsiwad ja seda weel praegu teewad. Pää-komite wõttis, kui juba rohkem raha kokku oli tulnud, enese pääle, ühe jau haawatude sõjameeste hoole kandmist kõigega tükis oma waewaks toimetada. Selle tarwis saadeti pea mitmed tohtrid ja haawade arstijad kõige suguste tarwidustega Tartust sõja platsile ette wõetud nõu täitma. Nende hulgas oli ka prohwektor Bergmann⁸ Tartust... Mitmed kihelkonnad on mitmete sadade rublade wiisi raha pää-komite kätte saatnud ja mitte üksnes raha, waid ka muid tarwidusi, mis haawatud sõja meestel waja on. Kõigide andidega kokku, mis siia maale toodud, on raha pääle 75,000 rubla juba korjatud. Mitmed wõera keele aja kirjad kiidawad awalikult meie Eesti rahwast seesuguse hoole kandmise eest ja panewad nende armastust haawatud sõjameeste wastu wäga imeks, sest wäha olla, kes omast piskust nenda palju on annud kui Eestlased. Lootuse järele ei kau ka nüüdgi meie Eestlaste armastus haawatud sõjameeste wastu, kelle hulgas ju, kudas tääda, palju oma poegi

on, weel mitte ära."

Kolmest vene surnuaiast on tänani säilinud kaks, aga niisuguses armetus korras, et sealt pole leida arvatavate eesti soldatite nimesid langenute hulgas sõjas 1877-78. Mujalt on teada, et Karsi all langes tartlane Peeter Kill.⁹ Muudest ristirahva surnuaedadest leiduvad veel armeenlaste ja malakanide omad, aga sinna eestlasi maetud ei ole. Ja eesti asunike surnuaed ei ole nii vana, pealegi puuduvad seal nimed täielikult (vt. ptk. „Pühapäev”).

Türgi allikate järgi olevat Karsi langemise järel kaotatud maa-ala 700 000 türklasest Erzurumi siirdunud 82 000 isikut¹⁰, aga koos põgenikega 120 000, ümberasumiseks määratud kolme aasta kestel. Nende asemele tulid/toodi mitmed Venemaa rahvad. Türgi ajaloolane F. Kirzioğlu kirjutab¹¹: „Tsaari eesmärgiks oli pääseda Pärsja laheni ja Vahemereni, ja nii asustati 90 küla Karsi provintsis suure hulga mittemuhameedlastega nagu armeenlased, kreeklased, assüürlased/nestoriaanlased, jesiidid¹² ja mõned rahvad Vene kolooniatest nagu malakanid¹³, tokobuurid¹³, Ukraina-kahulid¹⁴, aga ka mitmed sakslased ja eestlased¹⁵.” Aga ka muudes maakondades asuvad armeenlased, kreeklased, assüürlased ja jesiidid asusid ümber Karssi¹⁶. Mõnelgi neist oli oma rahvuse järgi pandud külanimi.

Suurem osa Karssi rännanud eestlastest oli pärit Rakvere kihelkonnast ja praeguste asunike esivanemad pärinevad Rägavere vallast, Põlula mõisast. Nende väljarändamise kohta kirjutab L. Võime¹⁷ järgmist: „Nende maakuulajad J. Puuman ja Trillo” - - praeguste Türgi eestlaste mälu järgi üks härra Tiido - - "käisid juba 1884.a. Suhhumis. Olgugi, et nad vabu maid sealt enam eest ei leidnud, otsustati siiski 1885.a. kevadel Eestist välja sõita ja Põhja-Kaukaasiasse siirduda, kus kuulu järgi oli veel maad saada. Teele asuti 22. aprillil Rakvere linnast 10 vagunist koosneva ešeloniga. Väljarändajate majanduslik ja rahaline seisukord oli sedavõrd vilets, et pärast Rostovi Doni äärde saabumist tuli kohalikel võimudel hoolt kanda, et nad nälga ei sureks. Seal selgus, et vabu maid ka Põhja-Kaukaasias enam ei leidu.

Õnnetud väljarändajad suunati ajutiselt Allmäe eesti asundusse” -- see oli omal ajal üks suuremaid eesti asundusi üldse ja sai hiljem koguni oma postkontori. "1886.a. kevadel jätkati Stavropoli kubernereri toetusel teekonda Karsi ringkonda. Elamiseks

anti neile maa-ala Karsi kindluse lähedal, sest sealt olid alles hiljuti Ameerikasse lahkunud tsaarivalitsuse poliitikaga rahulolematud vene molokanid.

Teekond Eestimaalt Taga-Kaukaasiasse kestis aasta aega ja jättis asunikele oma pitseri. Umbes 300 inimesest jõudis Karsi lähedale rajatavasse Novo-Estonia asundusse 84 peret ehk 282 hinge. Mõned pered jäid elama Põhja-Kaukaasia eesti asundustesse, osa lihtsalt surid, jõudmata näha oma uut kodumaad. Pikast teekonnast väsinud, haiged ja majanduslikult äärmiselt nõrgad ümberasujad said kroonu poolt esimese aasta jooksul 10 kopikat hinge peale söögiraha. Igale perele anti veel 200 rubla abiraha ning külviks 7 puuda nisu ja 5 puuda otri iga hinge peale."

Nende järeltulijad teavad rääkida, et põldu võidi võtta nii palju kui iganes jäksati künnda, ja et hiljem jagasid perekonnad põllumaad omavahel ära. Esimesed aastad olid täiesti maksuvabad, nagu oli asundustes üldiselt kombeks.

Nad võisid ise valida asukohta oma külale, kas otse Karsi jõe äärde või mujale, aga et neil oli palju lapsi, valisid nad endile lagendiku 5 km kaugusel linnast ja jõest, ühe madala veega oja-ke-se (ehk sori) äärde, kus sel ajal kasvas palju puid ja põõsaid. Seal kerkis üles Uus-Estonia asundus, ametliku nimega Novo-Estonskoje, milline nimi olevat kuberneril pandud.¹⁸ Eestlased ise on küla nimetanud Novestonka'ks, millist nime kasutatakse Kavkazki Kalendar'is kui ka mõnes tsaariaegses eesti lehes. Asutamise kuupäevana¹⁹ esineb 19. mai 1886.

Mitmel korral seda asundust külastanud õp. August Nigol²⁰ kirjutab sellest paigast järgmist²¹: „Koht, mis looduseilu poolest küll esimeses reas ei seisa (teekond raudteega Tiflisist sinna üks toredamatest), aga siiski väga õpetlik ja huwitaw, on Karsi ümbrus. Siin võid sa Aasiat sõna tõsisemas mõttes näha, ja nagu siin elu tuhande aasta eest oli, nii on ta peajoontes praegugi. Karsi ümbruses leiad armeenlaste, greeklaste, türklaste ja kurdide külasid. Ehk esimesed küll ristiusku, teised Muhamedi usku, on nende eluwiisid, pruugid ja kombed peajoontes ometi ühetaolised, nagu oleksid nad kõik ühe weega ristitud. Ka wälimuse poolest ei lähe nad wõõra silmis üksteisest lahku... See on koguni isemoodi Eesti asundus ja läheb teistest mitmetpidi lahku. Eestlased elawad nagu mutid maa all; elumajad on madalad, kiwist ja mullast

wõi päeva käes kuiwatatud sawist, nagu neljanurgelised hallid kastid, mida ainult poole wersta peale ära näed. Küla wälimus ja ümbrus on õige õudne, sest suure külma pärast tihti öösel ja suurema kuumuse pärast päewal ei edene puud sugugi, aga kaunis ilus puhtus ja maitserikas, kuigi lihtne tubade sisseseade ja kaugemal walendawad lumemäed wähendawad õudset tundmust tublisti ja teewad oleku kaunis meeldiwaks. Siin on waeseks jäänud Eesti wäljarändajad asunud, kes koguni kroonu kulul siia on toodud. Elujärg on esiotsa õige wilets olnud, kuid wiimasel ajal tublisti paranenud ja õige mitmed perekonnad pärast jõukaks saanud."

Uus-Estonia asundusel on omal ajal olnud üle 300 elaniku.²² Võiks arvata, et perekondi oli seega üle poolesaja ja esinevad perekonnanimesid pisut vähem. Kirjalike allikate ja praeguste asunike andmete põhjal võime kirja panna järgmised nimed (lihtsuse mõttes mitmuse kujul): Albuksid, Artused, Bernardid, Emriksid, Endrid, Erod, Indreksonid, Irdid, Koolmeistrid, Käod, Leesid, Lepikud, Liivrid, Lilbokid, Lillakad, Nigolid, Niikmanid, Oolud, Peegid, Pokad, Punased, Põlled, Püksid, Ravilad, Riisikambid, Riivlid, Sepad, Seppenid, Steinbergid, Suitsud, Sursud, Sääsed, Tatrakad, Teinid, Tombaid, Tomsonid, Vahtrad, Valbid, Veberid, Villemid, Virud, Vitsutid, Väljad ja Ündelkofid.

Ei ole põhjust arvata, et kõik need perekonnad elasid üksteise naabruses ka Eestis. Tomsonite esivanematest on teada, et Adam Tomson rändas välja Põlula mõisast Rägavere vallast, Rakvere kihelkonnast ja et tema poeg Anton, kes oli Karssi saabudes 9-nastane, abiellus hiljem Elena Maria Seppeniga Rakverest. (Hole vaeslapseks jäänud tüdrukule toodi kasuema Eestist 1912.a., Maria Bauman, kelle isa oli Martin Bauman ja vanaisa saartolt mandrile siirdunud rootslane. Erod (kelle nimi esineb ka Xro kujul) pärinevad Tartumaalt. Steinbergid on pärit Põlvast. Praegused Kursi eestlased teavad, et nende hulgas oli ka üks mulgi perekond ja nad vähemalt tunnevad nimetust hiidlane, ehkki nad polnud kindlad, kas hiidlased on päris eestlased.

Eestlased ehitasid oma küla ühe peatänava (põhju-lõuna suunas), millest kummalegi poole läksid umbes 50 m pikkused tanumad ehk vahed, enamasti igal perekonnal oma. Et küla uus Kursi linna nuse krundil, s.o. sõjaväe maa-aladel, ei lastud eestlastel ehitada korralikke maju, vaid nad kaebasid need tõesti pooltest saa-

dik maa sisse. Valitsus andis mõista, et küla tuleb võib-olla edaspidi kuhugi mujale viia ja „nendest majadest aitab teile küll”.

Hiljem, nähtavasti pärast 1915-20 kestnud sõdasid, on nad siiski ehitatud suurematest põllukividest majad, millede muldpõrand on maapinna kõrgusel või ühe trepiastme võrra sellest allpool. Need majad on püsinud tänani ja moodustavad pika ahela vaheldumisi elumaja, sara ja talliga-laudaga. Seinad tehti enam kui poole meetri paksused, laes oli paar-kolm jämedamat palki või kooni raudteerööbast, mille vahele kiiluti mitmesugust täidist ja krohviti siis altpoolt ära. Katus kaeti kivide ja mätastega.

Kirikukoolimaja ehitamiseks andis kroonu abi ehitusmeistrite ja tsemendi näol, kõik muu tehti külarahva poolt ära talgutöö korras. Nii olid eestlased meistrite abilisteks ja töid ka kohale kivid ja liiva. Pidulik nurgakivipanek toimus varasuvel 1911.a. ja selle pühitsejaks oli Tiflisis kohale sõitnud Taga-Kaukaasia sõjaväeringkonna õpetaja P. Põpkalõjs.¹⁹

Kirikukoolimaja valmis järgmisel aastal, 1912, ja läks maksma 11.028 rubla.²⁰ Maja, mis on tänapäevalgi küla kõige suurem, ehitati neljakandiliseks tahatud mustjashallidest kivimürakatest ja varustati trepiga (lühiootsa paremas nurgas) ja torniga (lõunapoolses otsas). Ehitus sisaldas kirikusaali, 2 klassituba ja ruumid kahe õpetaja jaoks.²³

Vaimulikke talitusi täitis kõster-kooliõpetaja. Laupäeva õhtupoolikul peeti kirikus palvetund ja pühapäeva hommikul jumalateenistus. Rahvas kutsuti kokku kirikukellaga, mis tund aega enne jumalateenistuse algust lõi kolm korda. Tollal oli kogu Kaukaasia eestlaskond jagatud kuue saksa (luteri usu) õpetaja vahel. Kui Tiflisis leidis mõni eesti keelt kõnelev või vähemalt lugeda oskav kirikuõpetaja, külastas see Karssi üks kuni kaks korda aastas. Viimastest Vene valitsuse aastatest on teada, et 1911 käis Karsis õp. P. Põpkalõis. 1912-14 mitte keegi²⁴ ja 1915-16 õp. A. Nigol.

Eesti asundustes oli hakatud arutama eestlaste oma koguduse asutamist, asukohaga Suhhumis, aga Esimese maailmasõja puhkemisel tuli sellest mõttest loobuda. Sõjas 1919-20 süütasid armeelased Uus-Estonia kiriku puust katuse põlema ja lõhkusid ka torni ära. Enne seda oli aga orel, kroonlühter ja armulauariistad August Sääse poolt Tiflisis toimetatud, kuhu need ka jäid.

Külas tegutses ka oma „näiteseltskond”, mille juhiks olnud

koolmeister Otto Nigol (kirikuõpetaja A. Nigoli vend), kes kasutas ühist kirikut-koolimaja näitemängu harjutusteks. See asjaolu ei meeldinud kirikuõpetaja abikaasale, kes oli kord ehmunult lausunud: „Armsad rahvad, kui minu härra seda näeb, menestab siis ennast surnust - alles kirik õnnistati!” Näiteseltskond ei olevat olnud kuigi aktiivne, ka mitte laulukoor, mis siiski andis kontserdi Karsi linnas Uus-Estonia 25. aastapäeva tähistamiseks 19. mail 1911. Kontserdi puhaskasum 21 rubla määrati küla raamatukogu heaks. Selles oli juba varem 60 rubla eest eestikeelsed raamatuid.¹⁸ Lugemisvara osteti rändkaupmeestelt.

Kool näib tõesti olevat olnud puhtakujuliselt eestikoolne ja sellisena ta püsib kõige vanemate asunike mälestustes. Säilinud raamatute hulgas pole nimelt ainustki venekeelset, ka pole ühegi raamatu tühjadele lehekülgedele või äärtele märgitud midagi vene kirjaga. Üldse näib Uus-Estonia olevat elanud „omaenda elu”. Eestikeelsete külavanematest mäletatakse veel Tombai Jaagupit ja Lilboki Jaani, kes oli neist viimane ja kellel oli kroonu poolt sisse seatud telefon.²⁵

Sajandi alguses käisid mitmed kirjanikud ja muusikud Kaukaasia eestlasi külastamas (ms. E. Vilde, A.H. Tammsaare, M. Hürma ja J. Simm). 14 kuud Kaukaasias tervist parandamas käinud Tammsaare kohta kirjutab E. Teder²⁶: „1913. aasta algul viibis Tiflisis paar kuud A.H. Tammsaare. Siit tegi kirjanik lühiajalise matka ka Karsi linna juures asuvasse eesti külla. Salmes ja Lesselidzes õnnestus meil kohata endisi Karsi Uus-Estonia asunduse elunikke Jaan Steinbergi ja Maria Veberit, kes jutustasid huvitavaid üksikasju selle küla elust. Uus-Estonia küla elanikud, kelle hulgas 1913.a. paiku oli 300 eestlast, evakueeriti Esimese maailmasõja ajal Salme külla ja mujale. Karsi lähedal valitsenud hoopis karmim kliima (talvel üle 30° külma, suvel põuad), mistõttu siin ei kasvanud lõunamaiseid puuvilju. Nagu Eestiski kasvatati siin teravilja ja peeti veiseid. Majad olnud madalad ja savist, ilma katusteta, poolest saadik mäekülgedesse kaevatud. Sellisena nägi küla omal ajal A.H. Tammsaare.”

Siis algas maailmasõda ja vastastikused sõjakäigud, tapmised ja röövimised. Kartes sakslaste tulekut, mineerisid venelased Karsi ümbruse ja eesti külale tõmmati okastraat ümber. Kui jaanuaris 1915 kostsid türklaste kahurid Sarıkamis'ist²⁷ (Karsi ja

Erzurumi vahel), ruttasid eestlased linna, jättes kõik maha.

Oma kaks aastat kestsid lahingud venelaste ja türklaste vahel, ja Vene tsaar oli vahepeal kukutatud, enne kui türklased olid oma endised maa-alad tagasi võitnud. Nende sündmuste kohta²⁸ kirjutas „Postimees“: „Uus-Estoonia asundust Karsi linna lähedal enam ei ole. Juba sõja ajal tegi Wene valitsus kindluse laiendamise mõttes sordirea küla maast läbi ja asunikudel ei olnud enam mingit lõbu suurtükkide nina ees elada. Kui aga Wene vägi lahkus ja türklased 1918.a. kewadel peale tungisid jätsid asunikud küla maha ja põgenesid Tiflisi kaudu Põhja-Kaukaasia Liwoonia asundusse, kaasa võttes, mis võis. Suurem hulk kraami jäi kurdlaste ja türklaste kätte. Nüüd ei ole temast peale aherwarte midagi järele jäänud.“

Uus-Estonia asunistest leidis kümme isikut (Albukid ja Tomsonid) varju veski peal malakanide külas Selimis Karsi ja Sarikamisi vahel aasta aega, enne kui pöördusid tagasi. Teised eestlased - 21 perekonda ehk 107 isikut - põgenesid Livonia asundusse Põhja-Kaukaasias.²⁹

Brest-Litovski rahulepingus märtsis 1918 määrati Kars Türgile, aga Mudrose rahulepingus pool aastat hiljem nõuti türklaste taganemist 1914.a. piirideni, sest Türgi liitlane Saksamaa oli vahepeal kaotanud Esimese maailmasõja. Muidugi tekkis sellest otsuste muutmisest suurem segadus, ja mis nendel aastatel Armeenias juhtus, sellest lähevad türklaste seletused täielikult lahku lääneliitlaste omadest (vt. ptk. „Rahvuslus ja vähemuspoliitika“). Igatähes valitsesid armeenlased Karsis maist 1919 kuni novembrini 1920.

Eesti asunikud teavad jutustada, kuidas armeenlased riisunud Uus-Estoonia küla ja halastamatult tapnud ümbruskonna türklasi. Veel tänani peab paika nende arvustus oma naabritest, mille pani kirja A. Nigol juba 1916³⁰: „Kõige parema otsuse annavad eestlased türklaste kohta, kes õige lahked ja sõbralikud võõraste vastu, kõige halvema aga kurdide ja armeenlaste kohta.“

Sügisel 1920.a. tungisid türklased uuesti peale ja armeenlaste traagilist saatust pealt näinud eestlased mäletavad, et „jõgi ummistus nende laipadest“.

Eestlased asusid niisiis keset tandrit ligi kuus aastat. Selle aja jooksul olevat türgi allikate järgi¹¹ venelased jõudnud tappa

40 000 türklasi ja armeenlased omakorda 63 000. Kuid ükski türki entsüklopeedia ei nimeta türklaste julmuseid. Ida-Türgis ulatub nende poolt tapetud armeenlaste arv ühe miljonini³¹ (ehk 50% kõigest). Nagu läbi ime pääsesid eestlased kõik eluga! Neid päästis see, et neid peeti üldiselt sakslasteks - nad ju sarnanesid väliselt sakslastega, nad käisid nendega läbi, nende usukombed olid samad jne. Ja eestlased ise kinnitasid, et nad on sakslased, et aga oma elu päästa. Türklased olid sakslastega liidus ja mis puutub armeenlastesse ja kurdidesse, siis oli sakslastel nii hea nimi kogu Oriendis ja Lõuna-Vene aladel, et keegi ei julgenud neisse puutuda.

Vahepeal Venemaale siirdunud eestlastest opteerusid mõned perekonnad Eestisse, teistest tulid mitmed tagasi hobuse ja vankri-ga. Huvitav, et Livonia ligi tuhandepäises eestlaskonnas ei leidunud neile võimalusi uut elu rajada, vaid nad pöördusid tagasi Karssi, sõjast laastatud maa-aladele ja pealegi oma vaenlaste alamateks! Siin valitses nüüd võõras keel, võõras usk ja võõrad kombed. Uusi asunikke Karssi ei tulnud, vaid kõik olid endised uuseestoonlased.

Enne kui kontaktid katkesid Eestiga³² ja ka Kaukaasia asundustega, jõudis „Päevaleht“ avaldada teateid Uus-Estoniasse tagasi pöördunud perekondadest.²⁹ Tühjaks jäänud majadesse olid juba mitmed türklased sisse kolinud ja need võtsid nüüd eestlaste käest ära nende maa, kariloomad ja muu varanduse. „Päevaleht“ kirjutab: „8 eesti perekonda - 36 isikut - elavad praega kolmes majas ja käivad päevatööl. Türklased teevad nende kodumaale sõiduks kõiksugu takistusi. Tiflissi Eesti esitaja käis küll omal ajal Angora³³ esituses Karsi asunduse eestlaste küsimust lahendamas ja Angora esitaja lubas kõik teha, et maa ja kariloomad eestlastele tagasi antaks ning tööd rahulikult jätkata võiksid.“

Rahutused keetsid aga edasi, sest kõigepealt võitlesid türklased isekeskis, kuni võidi välja kuulutada Türki Vabariik M. Kemal'iga (K. Atatürk) presidendina 1923.a. Varsti pärast seda nationaliseeriti eestlaste kirik-koolimaja, millest tehti türki algkool. Kõige fanaatilisematele muhameedlastele ei olnud aga ateistlik valitsus vastuvõetav, eriti mitte kurdidele, kes tõstsid mässu 1925.a. (ptk. „Rahvuslus ja vähemuspoliitika“). Kui see oli maha surutud, võeti päevakorda riigi siseasjad.

Nende aastatega algavad Karsi praeguse perekonnaseisumeti aktid. Niisiis pandi eestlased kirja araabia tähestikuga ja alates 1928 ladina tähestikuga, näit. Albok, Dompson.

Kaua aega ei teatud nende saatusest midagi. Eesti Vabariigi ametlikult poolt ei üritatud nende käekäigu kohta andmeid hankida, sest opteerumise tähtpäev 14.2.1922.a. oli juba ammu möödas ja kogu lugu seega päevakorrast väljas.³⁴ Üksikute huvi köitis Karsi eestlaste saatus siiski. 1930.a. saatis Eesti esindaja Türgis, Ernst Veberman sõnumi nendest „Päevalehele”.³⁵ Lisaks Uus-Estoonia ajaloolistele andmetele tõi ta kirjelduse Karsi ümbruskonnast, kuhu välismaalasi, ka diplomaate, ei lasta. Sellepärast tal oli vaid perekondlikke andmeid sealsetest eestlastest, kellele oleval võimalik kirjutada üksnes peakonsulaadi kaudu.

E. Vebermani andmete järgi asus tollal eesti külas kõigest 8 perekonda (nende endi transkriptsioonis koos trükivigadega): Ants Intrekton, August Abok, Kustav Vahter, Anton Tompson, Martin Lil-lakas, Karla Ero, Anton Artus ja Mihkel Seppen.

Lugejakirjas „STE”-le 1954³⁶ meenutas J. Aro seda artiklit, kirjutades (kokkuvõtlikult) järgmist: „Kolmekümnendate aastate paiku - ei mäleta täpselt aastat - ilmus eesti ajakirjanduses teade, et meie peakonsul Istanbulis Ernst Veberman on saanud andmeid eestlaste asumise kohta Türgis Karsi maakonnas. Asunduse nimi olevat „Novo-Estonka”. Toodi ära ka üheksa või üheteistkümne eesti perekonna nimed ühes perekonnapeade eesnimede, perekonna seisu ja laste arvuga... Arvasin selles teates loetletud perekondades ära tundvat ühe oma lähemaist sugulasist, kes noore mehena revolutsioonile järgnenud sõdade keerises jäi kadunuks. Ja et peakonsul Veberman just oli ajutiselt kodumaal, astusin temaga kirjalikku ühendusse, paludes nende eestlaste kohta lähemat informatsiooni. Peakonsul oma vastuses kinnitas ajakirjanduses avaldatud teadet ja lisas, et temal momendil ei ole rohkem andmeid kui vaid need, et nimetatud perekonnad tegelevad põllutööga, kuid et Karsi linn ja maakond on keelatud piirkond (praeguses moõdsas sõnastuses - hermeetiliselt suletud) eranditult kõigile välismaalastele ja isegi maa pärisrahvas saavat piirkonda külastada vaid eriliste lubadega, siis ei ole temal seni korda läinud nende eestlastega lähemat kontakti luua. Ka kirjavahetus nendega olevat ametlikult keelatud. Lubas aga Istanbuli tagasi sõites leida võimalusi nende

eestlastega ühendusse astumiseks või halvemal juhul hankida nende kohta täiendavaid andmeid. Arvatavasti olid eelkirjeldatud kitsendused tolkorral nii karmid ja kõvad, et temal siiski ei läinud korda nende eestlastega ühendusse astuda, sest Türgist ma lubadusele vaatamata täiendavaid andmeid ei saanud."

Pikki aegu ei andnud aga Karsi asunike saatus eestlastele rahu; aeg-ajalt avaldati ajakirjanduses kirjutusi, nagu 1954.a. Ülemaailmse Eesti Ühingu ajakirjas „Meie Tee": „1918. aastal, mil Karsi läheduses elunevaid eestlasi külastas praegu New Yorgis elunev Johannes Nõmm, on eesti küla koosnenud mitmestkümnest talust ja eestlaste koguarvu seal võidud hinnata mõnele sajale... Küla elanikud olnud oma olukorraga rahul ega mõelnud kusagile mujale siirdumisele."³⁷

Ja siis arvati juba teadvat, et Türgis enam eesti asunikke ei ole. Emb-kumb on nad türgistunud või hoopis elavate hulgast lahkunud. 1959.a. Kaukaasias käinud E. Vääri teatas,³⁸ et „kaks korda Karsis elanud Jaan Steinberg ja 4-aastasena Karssi viidud ning 40-aastasena sealt lahkunud Maria Veber kinnitasid, et tänapäeval Uus-Estonia külas eestlasi arvatavasti enam ei ole".

Varakevadel 1966 kutsuti küla kõige vanem inimene, Miina Albuk, külavanema juurde. Ta jutustab oma sõnadega³⁹: „Tuli üks sander (sandarm) mulle järele seia, mina kartsin, mõtlesin, et ma miskit pahandust pole teind. Miks tuleb minule sander järele, et muhtar (külavanem) kutsub? Läksin sinna: üks suur ülem istub sial. Siis küsisin... või küsiti minu kääst, et kes sa oled. Mina ütlesin, et mina olen Miina. - Kas sa oled siit külast? Ma ütlesin, et jah. - Aga kudas selle küla nimi enne oli? Ma ütlesin neile: selle küla nimi oli Novestonka, et ei old Karañora, et nüüd vahetati ära, pandi Karañora. Siis sie mies ütles, et üks otsib meid taga. Mina ütlesin, et mina ei tia, kes otsib. Et mis tema nimi on? Siis ütles, et Paavo Roos. Ja ma ütlesin, et seda meest meie külas ei old, et mina olen selle küla inime, aga et seda meest ei old. Ja siis ta ütles, et noh, suur tänu, mene nüüd kodu."

Arheoloog Paavo Roos oli paar kuud varem kuulnud vene pagulaste (Esimesest maailmasõjast) Rejansi nimelisest restoranist Istanbulis, et Karsis elab eestlasi. Ta kirjutas mitmesugustele

ametiasutustele, kuni sai lõpuks läänivalitsuselt enam-vähem selgesõnalise vastuse ja otsustas sõita eestlasi otsima. Ta kirjutas: „Karsi läheduse tõttu N. Liidule peetakse välismaalisi ranget kontrolli all ja kevadel 1966. nõuti maale minekuks politseilt eriluba iga maaotsa jaoks. Eesti küla, kunagise nimega Novo-Estonskoje, olevat Karacoban'iks ümber ristitud. See pidavat asuma Karsist ühe tunni kaugusel, ja et sõidukeid polnud näha, hakkasin jala kõmpima. Kui sain linna juba selja taha, jõudsin mäenõlvakul ühele vanamehele järele ja sealsamas võtsin ühe pildi linnast. Küsisin, et kas ta on teel samasse külasse, aga selle asemel et vastata, pobises ta midagi pildistamisest, vabadusest ja ründamisest. Kui me viivu aja pärast sattusime sõjaväepiirkonda, võttis ta uuesti üles endise teema, nüüd juba ühe ohvitseriga kuulajana, Lugu lõppes sellega, et mulle tehti küüti sõjaväeautoga tagasi linna, et hangiksin politseilt vastava loa. Ja peagi see luba läks ametisse, sest kui ma olin läbinud sõjaväepiirkonna teist korda, peatas mind kaks meest püssidega, ilmsesti karjased. Ja need nõudsid näha mitte ainult mu pääset, vaid ka passi, enne kui lasksid mul teekonda jätkata.

Tee oli esialgu sillutatud suurte ebaühtlaste kividega. Mõne kilomeetri pärast see viis ojani - silla olid aga venelased ära lõhkunud, kui nad siit viimati taganesid. Külarahvas tavatseb veest läbi sumada, aga et oli alles aprilli algus ja vesi päris külm, loobusin sellest mõttest. Kui oja muutus hiljem kitsamaks, õnnestus mul ühest kohast üle hüpata. Kolmetunnise kõmpimise järele jõudsin ometi külaesse nimega Karaçoban. Seal selgus, et keegi polnud eestlastest kuulnud! Külavanem oli haige, aga õpetaja võttis mu oma hoole alla ja andis õomaja koolimajas. Kurtisin temale oma lugu, ja vähekeste mõtelnud, soovitas ta minna Karacaörenisse, mis asuvad tõesti ühe tunni kaugusel - teisel pool linna.

Võtsin tema nõu järele käia. Järgmisel hommikul kõmpisin tagasi Karssi koos mehega, kes muide mõtles seda kolmetunnist maad edasi-tagasi kõndida, et tuua arstirohtu oma vanale emale. Sellest kujunes unustamatu jalutuskäik. Üine sadu oli muutunud sillutamata osa teest nii poriseks, et isegi põllul oli kergem astuda! Ja Karsi kingaviksijad, kes peaksid olema harjunud kõigega, mis puutub jalanõudesse, vaatasid minu omi hämmastusega.

Nüüd otsustasin pöörduda perekonnaseisumeti poole, et saada kinnitust kooliõpetaja oletustele. Iga küla elanikud on ju kirjas, ja läänivalitsuselt olin kirjateel saanud ühe eestlase nime teada. Selle asutuse direktor oli küll oma jutu järgi olnud ametis kakskümmend aastat, aga ei olnud eestlastest kuulnudki. Muigas vaid välismaalasele, kes võis midagi nii võimatut ette kujutada kui et Türgis leiduks eestlasi. Ja siis ta hakkas loengu vormis selgitama, miks see võimatu on. Viimaks ta aga siiski nõustus välja otsima vastavad Karacaöreni hinge kirjad - ja mõnigi nimedest osutus eestipäraseks! Oma väidete juurde jäänud direktor kutsus aga endale toeks ühe ametniku, aga juhtus nii, et just see ametnik oli minu kirja lugenud ja Karacaörenis eestlasi usutlemas käinud! Ta kinnitas, et mul on õigus ja palus vabandada eksitust külanimedega...

Niisiis, asi oli korras ja läks vaid tarvis luba Karacaöreni küllastamiseks. Selle sain direktori abiga kiires korras, ja ühel või teisel põhjusel pakuti mulle ka küüti politsei jeep'iga. Ilma äpardusteta jõudsimme kohale, kus peagi selgus, et politseinik, kes oli minu käsutusse antud, keeldus Karssi tagasi sõitmast ilma minuta - ja peatumiseks tal polevat rohkem aega kui üksainus tund. Heakene küll, selle asja lahendasime nii, et küla elanikkudest tuli üks meiega linna kaasa ja hankis sealt loa mind endale Karacaörenisse külaliseks võtta. Ja siis sõitsime viimaks voorimehega tagasi külla ja eestlaste juurde." (Mainitud eriload kaotati 1967.)

Kuidas on veel võimalik leida eestlasi külas, mille nad asutasid 90 aastat tagasi ja mis oli 1915-21 lahingute risttules, tegi läbi mõnegi „siberi talve" (osa türki vägedest külmas ära Ardahanis 1915, 100 km Karsist) ja on tundnud Ardahani maavärisemisi 1903 ja 1925? Eestlased elasid üle ka need ajad, mil süsteemiliselt hävitati või löödi põgenema selle provintsi kõik muud kristlased (armeenlased ja kreeklased).

Kui seda mitte seletada Jumala kaitsva käega, siis on vastuks nende rahvuslik uhkus ja just usuline jõud. Kui eesti pagulased või emigrandid on mujal endile eesmärgiks seadnud asukohamaa rahva tasemele jõuda majanduslikult, siis Karsi eestlased on kogu aja tundnud end seisvat türklastest kõrgemal tasemel nii

majanduslikult (töökuse ja järjekindluse tõttu), eriti aga kultuuriliselt. Ei ole ilmski tahtnud langeda ümbruskonna tasemele. See asjaolu on omakorda andnud eesti keelele mõnevõrra aristokraatliku staatuse. Seda keelt räägib kogu neljas põlv väljarändajaid ja üksikud viiendast põlvest. Pealegi see eesti keel on puhtam kui ühegi pagulasühiskonna oma, aga oluliseks teguriks on siin elustiili sarnasus 1880-ndatel aastatel Eestis valitsenule. Ja kui pagulased räägivad rahvuskirikust, siis alles siin leidub rahvusele kuuluvat ja rahvust kõitvat ristiustku.

Ei ole enam õige nimetada kunagist eesti asundust Uus-Estoniat (Novo-Estonskoje) eesti külaks, sest 1921-60 ta oli Karacviran ja nüüd Karacaören, 450 elanikuga⁴⁰ türgi (turkmeeni) küla, milles kolm tanumat (küla u. 40-st) kuuluvad eestlastele, olgugi et peaaegu kõik majad on eestlaste ehitatud.⁴¹ Lahkunud eestlaste asemel kolisid pärismaalased sisse; eestlased aga nimetavad neid maju tänini endiste eesti omanike järgi.

Näib, et eesti asunikud on olnud üsnagi liikuv rahvas, mitte ainult kodumaalt väljarändamisel, vaid ka ühest asundusest mõne aasta järel teise siirdumisel. Asundustes teati muidugi naaberkülade täpseid asukohti ja tunti nende olusid, ja nii oli loomulik minna vaatama, kuidas talutöö teises kohas meeldis. Sobivama paiga otsimine oli eriti motiveeritud Kaukaasias, kus looduslikud ja ilmastikulised tingimused on väga erinevad.

Üks näide põgenemisest ühest asundusest teise käib luuletaja Marie Heibergeri noorema venna Hermani kohta: „Kindlustuste alal segaste arvete pärast sekeldusi kartes, ka kroonuteenistusest kõrvale hoidmise eesmärgil põgenes ta 1922.a. või 1923.a. Venemaale. Jõudnud Kaukaasiasse oli eestlasest asuniku tütreaga abiellunud. Millegipärast võimudega vastuollu sattunud, katsunud üle piiri põgeneda Türgimaale ja jäänud kadunuks.“⁴²

Esimesed väljarändamised Karsist toimusid juba enne sajandivahetust. Ühe väljarändaja pärastine käekäik on meile hästi teada. 1902.a. Karsis sündinud Juuli Kotkas on jutustanud, kuidas tema vanemad Riina (n-na Veeber) ja Peeter Ender oma kuue lapse ja perekond Niikmaniga lahkusid Karsist 1910.a. Siberisse Altai mägedesse Kolõvani valla Latõvka eesti külasse. Hiljem abiellus Juuli Kotkas maadleja Johannes Kotkaga. Teise maailmasõja ajal katsetas ta sakslaste vallutatud Kaukaasiast Eestisse pääseda, kuid tabati

jänesena sõjaväerongil sõitmisel ja sattus Saksamaale, kust siirdus 1950.a. Austraaliasse. Juuli Kotkas oli mitme vaimuliku luuletuskogu autor ja suri Adelaide'is 1976.a.⁴³

Seoses Teise maailmasõjaga, millest Türgil õnnestus rohkete paktide tõttu kõrvale jääda, vähenes eesti küla rahvaarv tunduvalt. Venelaste korraldusel muretseti 41 täiskasvanule koos lastega uued elukohad Venemaal, ja ühel ajavahemikul, mil teed olid lahti, pääsesid mitmed edasi Eestisse. Sealtkaudu rändasid Braasiiasse mitmed Albukid, Lepikud ja Suitsud.

Järgmine väljarändamine toimus 1960-ndatel aastatel, mil N. Liit korraldas ametlikus korras tagasipöördumisaktsiooni „oma rahvastele“. Nii lahkus sügisel 1961 Türgist umbes 1300 malakanit,⁴⁴ kellele N. Liit olevat tasunud rongi sõidukulud vene piirist alates. Nendega koos lahkusid Indreksonid (12 isikut) ja Vahtrad (7 isikut), kellel äga tuli palju vaeva näha, et neid võetaks malakanide rühma. 1962.a. repatrieerus umbes 1000 kasakat, kuna aga 30 emigreerus USA-sse.⁴⁵

Viimaste mineku ajal oli „üks kasanski tatari naine“ soovitanud ka eestlastel Läände siirduda; valida olevat USA, Kanada ja veel ühe kolmanda riigi vahel. Valmistati nimekiri - täiskasvanud eestlasi oli tollal Karacaöreni külas 35 hinge (lisaks mõned naaberkülades). Kuski jäi aga nende kiri kolm kuud ühe türgi konsuli kätte lebama. Sooviavalduslehed jätsid eestlased siiski täitmata, sest pooled tahtsid minna, teised mitte, ja nii loobuti seekord väljarändamisest.

Samal ajal hakkas Saksa Liitvabariigi valitsus kutsuma türgi töölisi ajutisele tööle. Esimese eestlasena läks sinna maad kuulama üks noormees 1964.a. Tema muljeks jäi, et sealne elu on iga ti uhke ja tore, aga pikad tööpäevad, kiire töötempo ja närvilinne õhkkond on siiski väga kaaluvad asjaolud, ja need rääkisid Saksamaa kahjuks.

Kui eesti asunikud „taasavastati“, võidi kirjutada, et neid on poolesaja ringis. Üht rahvusgruppide alati täbar loendada, kui see on segunenud, sest piiritõmbamine jääb ikka üsna meelevaldseks. Enamasti huvitavad meid need, kellel on vähemalt üks vanematest eestlane. Sügisel 1969.a. tehtud „Ülevaatest“ selgusid järgmised faktid. Asunikke, kes olid laiali pillatud Karsi linnas, Karacaöreni külas, mujal Karsi maakonnas või Ankaras ja

Istanbulis, oli arvult 58. Nandest oli 24-1 mõlemad vanemad eestlased, 26-1 oli üks vanematest eestlane (teine pool malakan, poolakas, sakslane, türklane või venelane). Ja nende lapsi oli omakorda 8, Eesti keelt rääkijaid oli 20, nendest üks malakan. Eesti rahvusgrupp koosnes perekondadest Jaan Indrekson, Karl Tomson, Fridrik Tomson, Mihail Albuk, Rudolf Albuk, Fridrik Albuk ja mõnest segaperekonnast.

Tänapäeva Kars ja Karacaören⁴⁶

Karsi ümbruse loodus ja elamistingimused erinevad tunduvalt nii Eesti omadest kui ka nendest, mida asunikud olid võinud kogeda oma vahepeatusel Kaukaasias. Kars asub kõrgplatool 1500-2000 m üle merepinna pehmelts lainetavas maastikus, milles üksikud mäetipud ulatuvad üle 3000 m kõrguse. Maakonna kagupiiril asub muide igilumise tipuga Ararat⁴⁷ (5165 m), mis aga Karsist kätte ei paista (muidu kui kuskilt mäe otsast ja kiikriga). Kõikjal leidub mäekünkaid, mis on kuulsad Vene-Türgi sõdadest, muidu on maastik tüütuseni igav metsade ja põõsastikugi puudumise tõttu. Mitte ühtki puud nii kaugele kui silm ulatab nägema! Ainus päris mets Sarikamis Karsist 55 km edelasse kasvab 2100-2700 m kõrgusel. See on männimets, aga kohati esineb segametsa paljude haabadega, kus metsaalune on kaetud põhjajaeurooplasele tuttavate lilledega ja metsäärtes on värskelt rohelised vainud, millel kasvab mõni kadakas või kibuvitsapõõsas. Veel paaril kohal Karsi maakonnas, peamiselt jõgede ja järvede ääres, leidub mõni lehtpuusalu ja viimastel aastatel on veekogude äärde istutatud pappleid. Kogu pindalast katab mets ainult 4 %.

Kliima on Karsis sisemaa tüüpi: külmad talved ja intensiivsed ning kuivad suved. Sademeid on aastas 500-550 mm, millest 1/3 langeb suvepoolsaastal (peamiselt kevadel). Aga mägisel maal sajab tihti „vales kohas“ ja põuast tekkinud viljaikaldust tuntakse kui üsnagi loomulikku asja. Juulikuu keskmine temperatuur on 17,5°C (päeviti tihti 30°C ringis, jaanuaris -12°C ja rekordiks -39,6°C (1954). Türgi oludes on talv märkimisväärselt pikk: Karssi katab lumevaip jaanuarist aprillini; senise rekordina on mõõdetud 120 cm kihti.

Kuigi maapõuevaradest just puudust ei ole (mitmesugused mine-

raalid), on need ekspluateerimata ja Karsi majanduslik alus on täielikult sõltuv põllundusest ja karjandusest. Nendel aladel on püsitud esimeste hulgas Türgis. Põllusaadustest valitsevad nisu ja oder, kõõgilviljadest kartul ja suhkrupeet, kuna puuviljadest toodetakse aivaad poole rohkem kui kõiki teisi kokku. Karsi linnast 100 km kagu poole asuvas Igdiri orus valitseb hoopis teine kliima - keskeltläbi 8° soojem ja poole vähem sademeid - ja sellepärast on ka põllusaadused osalt teised: puuvill, mais, viinamarjad.

Kõikjal Türgis on liikvel suured lamba- ja kitsekarjad, ka maanteedel, sest karjamaad asuvad tihti küladest kaugel. 1970.a. oli Karsi maakonnas kariloomi 3 miljonit ja kodulinde 1 miljon, kuna aga rahvaarv ulatus kõigest 660 000-le. Karja suurus on väga kõikumine; põua-aastatel vähendatakse seda poole peale. Et 70% rahvast on seotud karjandusega, võime peaaegu rääkida päris „kauboidest“. Kariloomi eksporditakse teistesse maakondadesse, aga ka endise N. Liidu maadesse ja Iraani.

Kasvupind on hea ja rahvas võiks jõukaks saada, kui kliimad olud oleksid paremad. 1974.a. suvel ei sadanud vihma 110 päeva järjest ja kui seda viimaks tuli, siis parajasti lõikusajaks, 1973.a. suvel jälle sadanud nii kangesti rahet, et rahetrad, suured kui munad, surmanud Karacaöreni külas 80 lammast.

Ja külarahvas teab rääkida paljudest imelikest juhtumitest.³⁹ „Einaaeg oli ühekorra. Siis tulivad neid rohutirtsusi nõnna sama palju kui oleks sadu olnud, kak rass sadu, nõnna kõva kange põrin oli, kui oleks üks tuhat lindusi olnud maa pial. Nõnna irmsast mõirsivad... Ja ühel aastal oli liblikaid, valgeid liblikaid. Meie tegime siis kardulid maha, üks terakese sadas veel vihma, sie päev. Siis tuli kak rass kui lumesadu, kõik olivad valged liblikad ja kõik läksid Venemaa poole... Ja ühel aastal oli konne, nõnna palju oli, et maa oli must... Mustad räästaid oli ka ja siis ühel aastal oli kaarnaid. Oli luomatõbi meie külas, siis oli neid kaarnaid...“

Karsi linn oma lookleva jõe, selle äärde istutatud parkidega, kuulsa kindluse ja ajalooliste (armeenia ja seldžuki arhitektuuriga) ehitustega võiks olla väga ilus, aga ei ole. Üldse hooletuse tõttu⁴⁸ jätab ta mõneti masendava mulje. Rohked sõjad on sellele oma pitseri vajutanud ja nähtavasti pole parandustõid tehtud

suuremas ulatuses, ehkki viimasest sõjast on möödunud enam kui viiskümmend aastat. Veneaegsed majad on eriti uhketena selgesti craldatavad, kuigi suurem osa on varemetes või kasutatakse laoruumideks. Linna keskosa on enamaltjaolt uus ja sirgnurgeliste laiade tänavatega, mille 5-6 meetri laiused kõnniteed ometi ei mahuta jalakäijaid, sest kõnniteed on hõivatud antvarkide ja kaubitsejate poolt. Töökojad ja laod, toiduained ja kõiksugu pudi-padi on kolinud välja kõnniteedele. Siin võib näha, kuidas väenatakse kokku vankrirattaid ja tõrvatakse neid lahtisel tulel, kuidas rautatakse selili asendis ja poomi külge jalgupidi seotud härja, kuidas tapetakse, nülitakse ja lahatakse kitsi jne.

Kars on tõeline laadalinn. Siia sõidetakse kokku küladest, lagendikelt ja mägedest, küll veoautoga, hobuse seljas või härjapaariga. Kars olevat (olnud) tõeline keeltepaabel, aga ametlikest rahvaloenditest seda küll ei näe⁴⁹ (vt. ptk. „Rahvuslus ja vähemuspoliitika“). Eestlased teavad vähemalt nimetada järgmisi kohalikke (vähemus) rahvusi: türgi rahvustest türklasi, turkmeene, tatarlasi, asereid (aserbaidžaanlasi) ja karapapahhe, slaavi rahvustest venelasi, kasakaid ja malakane (priguni, pastjani ja maksimi suguharudest), ukrainlastest tokobuure ja kahuleid, pärsia rahvustest krudinaid (kurde), sasaneid (sassaniide) ja assatiine (osseete), kaukaasia rahvastest grusinaid (grusiine) ja laase, muudest kohalikkudest rahvustest veel ermeneid e. ärminaalasi (armeenlasi), kreeke (kreeklasi), sakslasi, eestlasi ja mingisuguseid estiisid.

Läbi kesklinna peatänavate aetakse kariloomi, on näha ka vee-pühvleid. Mõnel tänavanurgal on prügi ja sõnniku jaoks suured tünnid, kus linnavalitsus paneb prähile tule otsa, kui mõned poisid pole jõudnud tünni ümber lükata ja seega kasse, koeri ja kanu kohale meelitada. Pilt on tõesti orientaalselt kirev, tuuleiilid panevad aga kõiksugu prahi ja tolmu lendama, nii et hoia silmad kinni.

Läbi eeslinnade tänavate rägastiku pääseb välja lõuna poole, kust muide paistab lennuväli, mis aastast 1964 on üksnes sõjaväelennukite kasutuses. Siin astume üle raudtee, kus auruvedur aeglaselt ja kangesti vilistades veab rongi paar-kolm korda päevas lääne poolt Karssi ja sealt edasi Tiflisi üks kord nädalas. Kars on niisiis suletud maaosas ja mahajäetus on silmaga nähtav. See-

tõttu on ka raske arvata Karsi tõelist rahvaarvu: 1970.a. see oli 53 473.⁵⁰

Karacaöreni külasse, 5 km, võib jala kõmpida, voorimehega sõita ja alates 1971.a. ka moodsa taksoga. Üks aasta, 1970, seadis linnavalitsus sisse eeslinnabussi, sõita tahtjaid oli palju, aga talurahval pole sularaha (hind ainult 1/15 voorimeeste hinnast) ja varsti jäeti bussisõidud ära. Tee peal, mis õieti on siledaks sõtkutud põllumaa, käib sõidukitel suur tolmupilv järel, mispärast teekäija peab aegsasti otsustama, kummale poole kraavi hüpata ja kuhu poole nägu keerata.

Ja siis peaaegu märkamatu on meie ette kerkinud küla, kõigepealt kanalivahi kollaseks krohvitud maja telliskivikatuse ja -korstnaga, ainus tänapäeva struktuuri ehitus Karacaörenis. Muidu on peaaegu kõik majad - arvult 67 elumaja - omal ajal eestlaste ehitatud. Kanalisatsiooni programmis ehitati 1968.a. betoonist laiad veerennid, kus vähemalt suvepoolaastal kunagi vett voolamas ei näe. Küla keskelt paistab välja teine tänapäeva mõiste järgi päris maja, kunagine eestlaste kirik-koolimaja, mille kaunistab suviti ikka mõni kurepesa. Et mitte valesse tanumasse sisse põigata, võib tanumate lugemise asemel orientiiriks võtta just koolimaja. Peatänava ääres on kahes kohas kaev, kus naised kaelkookude ja pangedega enamasti ootavad järjekorda ja kus õhtuti joodetakse hobuseid.

Külas on veel all nõos, sori ääres, näha hiigelsuurt paju ja siin-seal üksikuid kleenukesi pappleid. Ja see ongi kõik. Kunagise salu võtsid türklased maha seitsekümmend aastat tagasi ja eestlased ei julgenud vastu hakata. Nad on korduvalt katsetanud puude istutamise oma aedades, aga õsiti on taimekesed ära varastatud. Nüüd on pärismaalased viimaks õppinud rohelusest lugu pidama⁵¹ ja kasvatavad ka ise puid, pilbaspeene tüvega pappleid, kuid rohkest kastmisest hoolimata need ei taha hästi vedu võtta, tõenäoliselt külmade ööde tõttu. Need puukesed peavad vastu oma 4-5 aastat ja kuivavad siis ära. Seevastu on eestlastel akendes rohkesti potililli; ühel perekonnal on näiteks fuksia, pelargoon, nn. maarjalill, ojamailane, sidrunitaim ja põrandal suures potis viigipuu.

Muidu on küla sama nägu, ükskõik kust kandist vaadata. Kui Lääne-Türgi kohta kehtib, et niisugust küla ei ole, kus pole

kohvikut (teemaja), siis turkmeenide maal see on tavaline nähtus. Karacaörenis pole ka poodi näha (ehkki üks talumes oma toas õhtuti müüb kõige hädavajalikumaid asju) ja posti linnast külasse ei viida. Seega pole ka ühelgi tänaval nime.

Väliselt on majad kõik samasugused põllukividest ehitatud ja mätastega katusel, olgu elumaja, laut või sara, mis pealegi asetsevad reastikku. Eri aastaaegadega muudab aga küla välimust: sügisel kasvavad tanumates heinakuhjad ja kiisakavirnad (kuivatatud sõnnikutükkidest) majakatustest poole kõrgemale. Põldudele ei jäeta nimelt midagi vedelema, sest tarastamine on siin tundmatu asi: külarahvas elab üheskoos, ümberringi on kõikide põllud ja karjamaad, tükk siin, teine seal ilma eraldavate taradeta. See süsteem kõlbas Uus-Estonia asunikele, s.o. eestlastele isekeskis, aga tänapäeval see toob palju pahandusi, sest pole haruldane, et keegi „kogemata“ niidab osa naabri heinamaast. Eestlased, kes on omas külas ammust ajast vähemuses, ei ole suutnud endid selle vastu efektiivselt kaitsta. Vahel lõikuse ajal on mõni noormees võtnud koera, relva ja taskulambi kaasa ja läinud õõseks põlluservale magama!

Raskusi on ka loomadega, sest kogu küla loomad tulevad samaaegselt karjamaalt külasse. Enamasti leiab loom ise oma tanuma, aga kui ta peaks sattuma valesse kohta, aetakse ta sealt ära või teinekord - kui on väiksem loom nagu lammas või hani - ta lihtsalt „kaob“.

Suviti on aga küla karjast tühi ja ka inimesi on poole vähem. Niipea, kui külvitööd möödab, viiakse loomad ära mägikarjamaale, nn. jailasse, nuumamisele. See koht on Karacaöreni küla ühisomand kõrgemal mägedes, jahedama õhuga ja allikate ja veekogude ääres, kus taimestik on lopsakam. See jailas käimise komme on meie rahval türklastest saadik; eestlaste endine karjamaa oli hoopis lähemal, kus ei tarvitsenud ööbida. Praegusele mägikarjamaale minekuks kulub traktoriga 3 tundi, jala 5 tundi 2100 m kõrgusele Surna järvekesse äärde. Sinna on ehitatud suveküla, kus alaliselt on majadel ainult seinad püsti, kuna kõik muu - katus, ukSED ja maja sisustus viiakse traktoriga varasuvel sinna ja tuuakse hilissuvel jälle ära. Ja mägikarjamaal võib loomade poolest õnnistatud Karsi maakonnas korraga näha nii palju lehma ja hobuseid, et „maa lausa mustab“.

Karacaörenis on, nagu juba mainitud, kõik majad sama tüüpi. Need on nii madalad, et üle läve astudes võib pea ära lüüa. Kõigepealt on esik, muldpõrandaga nagu toadki. Tubade jaotuses on erinevusi, nagu selleski, kas esikust pääseb ka otse lauta või sarnasse või peab ümbertringi minema. Seinad on 70 sentimeetri pakused - talvel külma vastu ja suvel sooja vastu. Üksainus pere, nooremad Albuksid, on endile valmistanud puust põranda ja lae. See oli 1968.a., mil arvati, et väljarändamisest niikuinii midagi välja ei tule, parem on end kohapeal kindlamini sisse seada. Nüüd kahetsetakse vähemalt puust lage - see teeb toa suvel hoopis soojemaks.

Karsi maakonna 786 külast on vähestel elekter - Karacaörenil see puudub, samuti veevärk. Maja köetakse pliidi kaudu, mis ei käi elektri, gaasi, söe ega puuga. Aga kuidas siis? Põletatakse nn. kiisakaid, justkui halgudeks kuivatatud sõnnikut, mis esineb põletusainena kolmel kujul: kiisakad, pätsikud ja nn. sitad. Neid lauditakse õues, kus virnad seisavad aasta otsa. Mõnel külmal talvel on eelastelt sedagi tarbeainet varastatud, muidu on nad võinud kiisakaid müüa.

Ühelgi majal pole vundamenti, järelikult ka mitte treppe ega trepiastmeidki, muudkui mõnel juhul allapoole viivaid, kui esik on õuest madalamal. Keldrit majas ei ole, vaid kasutatakse õues asetsevat välikeldrit, kuhu tuleb pugeda sisse.

Argipäev⁵²

Eestlaste tööpäev (suvepoolaastal) algab koidikul, mil kärbsed niikuinii ei lase kauem magada. Nende rohkus on tingitud lähedusest loomadele laudas-tallis, s.t. peaaegu kõrvaltoas. Nii siis, perenaine pakub kella viie ajal kergemat hommikueinet: teed ja leiba. Paar tundi hiljem saab toekamat hommikusööki ja keskpäeval on eine. Pealelõunal joob mõni teed, sest alles loojangu eel, kella 8 ringis, koguneb terve pere õhtusöögile.

Elektripuuduse tõttu ei istu keegi õhtuti kaua üleval karbiid- või petroollambi ääres, vaid õõrahu saabub varsti pärast kella üheksat (s.o. Ankara aja järgi; Karsi pikkuskraadil peaks kell näitama tund aega rohkem). Ollakse ju kõvasti rakkos kogu

päev, sest nii talu- kui ka kodutööd nõuavad palju aega ja jaksu, kuna suurem osa tuleb teha käsitsi. Vett tuuakse näiteks kaelkookudega 100 m kauguselt. Leivaküpsetamiseks peab perenaine teinekord lisaaega võtma koidueelsetest tundidest.

Kui eestlaste elamistingimused siin muidu mitmeti sarnanevad Eestis möödunud sajandil valitsenutega, siis erinevusi leiame mõningate masinate (põllutöö) ja aparatuuride (raadio, magnetofon) omamises. Hobusega ei künna eestlased enam ammu. 1967.a. oli külas neli traktorit ja kõik kuulusid eestlastele. Esimese nad muretsevad endale 1950-ndatel aastatel⁵³ ja neid nad parandavad ise. Põllutööriistadest on mitmed kõikjal nähtud tüübist: 'adra' on väiksem ja peamiselt puust, kuna 'pljuuga' on suurem ja rauast; siis on veel äke, niidumasin jms.

Huvitav on rehepeksmine (pahmamine), milleks kasutatakse väikese saani moodi pahmalauda, mille põhja on torgatud rauast „küüned“ või teravad kiviklibud ja millega hobuse järel ringi sõidetakse väljalaotatud viljakuhjal. Veel lihtsamalt pahmavad vahel türklased ja teised Oriendis: seotakse kõrvuti mitu hobust, kes siis jooksevad ringi-ringi väljalaotatud viljal, keskel mees ohjajade ja piitsaga. Pärast seda tuulatakse vilja. Vaesemad lihtsalt viskavad vilja labidaga õhku ja tuul viib aganad minema, kuna lõpuks põlluservale jääb kuhi puhtaid teri. Eestlastel on selleks ikka olnud tuulamismasin, mis on puukasti moodi, avausega üleval, vändaga ja mõne renniga. Üks valab vilja ülevalt sisse ja teine vändab. Suvel 1974 osteti aga „päris“ masin, mille vändajaks on traktori mootor.

Viljakasvatamiseks olevat Armeenia tasandiku kasvupind eriti soodne ja ka maa kõrgus ei ole takistuseks. Kars asub 1750 m üle merepinna, aga veel tublisti kõrgemal kasvab nisu, rukis, oder ja mais.⁵⁴ Rukki vastu huvi ei tunta ja vaatamata selle vähenõudlikkusele nähakse mägedes palju vaeva nisuga. Niisiis on eestlastelegi tundmatu asi nn. must leib. Nende viljasortideks on nisu ja oder, aga viimasest leiba ei küpsetata, vaid söödetakse loomadele.

Jahuga kauplemine on olnud üheks eestlaste „leivanumbriks“. Nad on ostnud kokku vilja, jahvatanud ära oma veskis ja pidanud linnas jahukauplust, kus on müüdud ka kliid. Ja see on olnud tõesti tasuv ettevõtte. Ühe veski jättis Jaan Veber maha kui ta

1918.a. sõja eest põgenes, teine ja suurem kuulus aastaid kolmele eesti segaperekonnale ja asus otse suure maantee ja jõe ääres ümbritsetuna lopsakast rohelistest, mis meelitas pühapäeviti linna rahvast sinna suvitama. See on esimene Karsi maja, mis paistab silma bussiga või rongiga Erzurumi poolt tulijale. 1971.a. see müüdi maha, kui kaks omanikest siirdus koos perekondadega Saksamaale. Mõni eestlane on olnud mõeldriks paljude türgi veskite peal ja koguni lasknud mitmeid neist ise ehitada. Jahu on teinekord nii rikkalikult olnud, et seda on „eksporditud“ Ankarasse, kuhu mõni mees on sõitnud rongivagunit üürima, et sellega jahu pealinna transportida.

Nisu ja odra kõrval kasvatatakse palju heina ja sellest on suuresti sõltuv karjapidamise ulatus. Põua-aastal, mil muide nisu ei ole põlvekõrgunegi, ei jõuta loomi kuidagi pidada. Hein koosneb peamiselt ristikheinast; esparsetist ja kurehernest, aga nendega segamini kasvab ka timutit, kaetuserohtu, luhahaina jm. Jaanipäeva ajal on Karacaöreni ümbrus muudest aastaaegadest hoopis ilusam õitsvate aasadega, kus lokkavad roosad, helesinised ja kollased lilled.

Loomadest on eestlastel kõigepealt lehmad, pruunikirju tõugu, aga kaugeltki mitte nii rammusad kui Põhja-Euroopas, kus nende toit on rikkalikum ja mahlasem, aga soolade ja muude toitainete poolest küllap vist ka vesisem. Mõned Karsi eestlased, kes on töötanud Saksamaal, leiavad, et Türgis on lihal hoopis rohkem maki, ja selle arvamiseга võib vahest päri olla. Niisamuti on muide paljude taimedega, eriti tomatitega, mis on siin nagu teist liiki maigu poolest. Lehma aastane piimaannus on päris tagasihoidlik, eriti kui ta halbadel aastatel nälgib kogu talve ega anna piima sügisest saadik.

Karsis esinev veepühvel annab seevastu rohkem piima ja on pealegi tööloom, kannatab külma (aga mitte kuuma) ja sööb „lihtsalt“. Kuid ta nõuab igapäevast kümblust. Eestlastel ei ole vee-pühvleid.

Nende hobused kannavad tõunimetust „kurdi hobune“ ja on araabia hobuste sarnased, ehkki pisut väiksemad ja robustsemad.

Hästi toredad on lambad, rasvasabalambad, kellel ainuüksi saba võib kaaluda mitu kilo. Ja mis puutub tema lihasse, siis põhja-eurooplased, kes muidu lambalihast suurt lugu ei pea, mõtlevad

siin varsti ümber. Kitsi eestlastel praegu ei ole. Nende liha on lambalihast odavam ja seda süüakse eriti vaesemates rajoonides, kus maapind on kaljune või kaetud põõsastikuga. Kits on nimelt võimeline ronima paljudesse kohtadesse, kuhu inimene ligi ei pääse. Ta on muide Põhja-Euroopa omadest tublisti suurem ja mustjas-pruuni karvaga.

Lindudest on eestlastel kanu, parte ja hanesid, aga nendega on mõni aasta äpardusi olnud: kanad on tõppe surnud, hanesid ja parte on kiskjad loomad murdnud, mitte nii palju rebased-hundid kui koerad! Kogu Lähis-Idas Kreekast Lõuna-Vene lagendikeni peetakse suuri poolmetsikuid lambakoeri, aga seltsiks ammu mitte! Eestlased ei lasegi oma koertel taltuda: lapsed peksavad neid keppidega või loobivad kividega, täiskasvanutel on koguni olnud plaane neid huntidega ristsigitada. On inimesi, kes väidavad, et see tõug ongi juba ristsigitis vene preeriahundiga.

Eestlased peavad oma koerad ketis, üks ühel pool, teine teisel pool tanumat seina küljes pikas reas. Üsiti pikendatakse ketid ja ükski võõras ei pääse tanumasse. Naabrid ei julge ka päisel päeval ligi minna. Seda suurem oli nende imestus, kui nad nägid nende ridade kirjutajat pärast kolmenädalast intensiivset sõbrustamist koertega kahte neist kallistavat - hellitus, mis türgi koertele muidu kunagi osaks ei saa. Olen eestlasi külastanud üleaastati ja „minu“ koerad ei ole mind unustanud.

Mõnikord juhtub, et külasse tungib võõras koer ja see läheb siis hanede ja partide kallale, jõudes kiires korras mitmel linnul kaela murda, enne kui külarahvas ruttab suurte kividega „talgutele“.

Kuigi Karsi maakond on lage ja rõõvloomadel ja -lindudel peaks olema raske varju leida, pole neid just vähe. Esimesed suvepoolaastal tavaliselt külade lähedusse ei tule, kuid teekäijatele siiski ei soovitata pimedal käte jääda huntide pärast. Nende kohta ütlevad eestlased, et „neil on valjad peas jüripäevast mihklipäevani“, s.t. sel ajavahemikul inimesele kallale ei tule. Sügisõhtutel võib neid väljas ulgumas kuulda.

Lindudest jääb veel ütelda, et mõnel perel on tuvid; üks eesti pere on aga nende söömise ära jätnud pärast kummalist juhtumit tuvide kadumisega just tapapäeva eel. Kõige paremaks peavad eestlased muide vutiliha. Vutid maanduvad vahel põllule kogu parvega

ja neid olevat üsna lihtne püüda. Peale tuvide on eestlastel katustel mesipuud, aga mesi on ainult oma tarbeks, mitte müümiseks.

Toidud⁵⁵

Päev algab ja lõpeb teejoomisega. Tee on maa oma toode Musta mere rannikult⁵⁶ ja sellest pole kunagi puudust. Piiriäärsetel aladel juuakse teinekord vahelduseks Pärsia või Süüria kaudu salaja toodud teed, ehkki see on tublisti kallim! Igal söömajal on laual ka teekann ja kui sa juhtud sööma üksi, antakse sulle siiski terve kann teed, mõttega, et see tuleb tühjendada. Teed juuakse väikestest klaasidest ja üsna kangena, aga mitte kunagi sidruni või piimaga. Teega joodetakse siin maal ka sülelapsi, pealegi mitu korda päevas.

Tee on mõeldud toidule pealejoomiseks; kellel on tarvis midagi toidule juurde rüübata, läheb korjaks kapast vett võtma. Türgi sööklates pannakse muide alati lauale (juba enne tellimist) vee-pudelid, mis on plombeeritud. Ja türgi joogivesi on üldiselt väga hea. Leiduvat isegi „veetundjaid“, kes mineraalide koosseisust tundvat ära, kust (kuulsamast) allikast vesi pärineb!

Vastupidiselt üldisele arvamisele joovad türklased väga vähe kohvi. Kuni Türgi Vabariigi loomiseni see oli ülemklassile kuuluv luksus, ehkki maailma esimesed avalikud kohvikud pärinevad just 16. sajandi Konstantinoopolist, kuhu kohv toodi karavaniteid mööda Araabiast. Kohv maksab tänapäeva Türgis niisama palju kui tee. Eestlased joovad seda haruharva, ja kui, siis mitte mustalt ja kangelt nagu türklased, vaid vesi kohvijahuga keedetakse omaette ja piim omaette ja lõpuks valatakse need kokku - pooleks.

Mis samuti söögiga kaasas käib, nii sööklates kui ka kodus ja mida süüakse hästi palju, on leib. Eestlaste pätsid on 2-3 kilosid üsna jämedakoelised nisuleivad paksu koorikuga, ja kogu külas küpsetavad ainult nemad niisugust mõnevõrra haput leiba. Türgi maarahval on oma „yufka“, õhuke valge leib, mida süües peos rebitakse. Seda küpsetatakse maamulda kaevatud amfora-kujulises saviahjus, millel on külje peal toru kaudu hingamisauk; lõke tehakse ahju sisse. Kui eestlased omal ajal viibisid teekonnal üle Kaukasuse mäestiku, olevat nemadki selliselt leiba küpsetanud. Aga kui

nad juba Karssi jõudsid, õppisid nad uue leivategemise meetodi, millest nad on tänani kinni pidanud rööbiti panni peal kúpsetamisega. Miina Albuk jutustab³⁹: „Tegivad leivaahju, panivad kiisakad ahju, kiisakad põlesid ära, tõmmasid tuha ära, siis tegid ühe niesukese naastu märjast, pühkisid nied kivid põhjast ära ja panivad leivad sinna piale. Aga nüüd - meie paneme pannide piale. Määrime pannid võiga ära ja paneme pannidega ahju. Aga nii ia ei ole, tahab põlema mennä, kõvaks läeb ja põlema läeb ja... Aga kui on nõnnasi, et pühid ära selle tuha ja paned ahju, siis tulevad paremad leivad ka.”

Pärmi tehakse järgmiselt: keedetakse rosinaid ja humalaid (või vana pärmi) peeneks seguks, ühe kilo peale lisatakse üks kartul, ja segu kuivatatakse ära. Türgis süüakse leiba ilma võita; alles 1960-ndatel aastatel hakati võileivale reklaami tegema. Eestlased määrivad oma leivale alati võid - vahel ka paksemat koort, nii et teinekord on raske ütelda, kumba sa parajasti sööd. See on nende endi valmistatud või, mage ja kõrge rasvaprotsendiga. Nad teevad ka oma juustu, enamasti lambapiimast, värvilt lumivalge, natuke rabadam kui enamik euroopa juuste ja pisut mõrkja mekiga. Selle retsept on järgmine: värskelt lüpstud piima sisse pannakse juusturohtu, linnast ostetud või vasikamaost tehtud, siis tõmbab piim kokku. Juust pannakse kotti, milles ta kurnatakse ja pannakse pressi alla. Siis neil on ka nn. pikkjuust, veniv ja lehmapiima koorest valmistatud.

Lõunamaadel on piimandusel teatavasti tagasihoidlik koht ja vaevalt näeb Türgis kuskil kedagi piima joomas, ja kui, siis keedetult ja enamasti soojana. Kui eestlased oma lastele piima pakuvad, siis küsitakse vahel ka täiskasvanutelt, kas leidub soovijaid. Seda populaarsem on kefiir, mis on nüüd kogu maailma levi- mas ja mida Karsi eestlased kutsuvat matsunaks. Türgis juuakse kefiiri veega klopitult nn. airanina, millele on lisatud terakese soola, omapäraselt mõrkjaslääge joogina näiteks eeltoiduks. Sellest keedetakse ka suppi tangude ja murulauguga ja serveeritakse soojalt või külmalt. Kõik need toidud esinevad siinsetel eestlas- telgi.

Lihaga on muidugi nii, et seda süüakse peamiselt talvepool- aastal, kui muud värsket toitu pole saada, suviti on aga rõhk põllusaadustel ja taimetoitudel. Liha süüakse enamasti keedetult

- nähtavasti lihtsuse põhimõttel -, kas supis, kartulite juurde või täidisena nn. dolmades.⁵⁷ Mõned nooremad armastavad vahelduseks „kõrvetada“ liha šašlõkiks. Kõik liha on eestlastel omast käest. Vastupidiselt oma naabritele teevad nad vahet tapetud, murtud ja „iselõppend“ looma vahel. Looma, mida nad ise pole tapnud, müüvad nad tavaliselt odavalt maha.

Vorsti valmistatakse õieti ainult linnades, kus need on üsna uueks nähtuseks ja esinevad peamiselt euroopa tüüpi sandvitšides. Eestlased valmistavad ise vorsti ja maksapasteeti. Türgi maarahvas seevastu kasutab looma „ülejäänud“ osad ära supis ja enam-vähem rahvustoiduks on kujunenud nende rupskisupp.

Kala on siinkandis haruldasem toit kauguse tõttu mereni ja ega sisevete kalugi viida mujale kui linnadesse. Eestlased käivad vahel kalal Karsi jões ja neil on teada paljude kohapealsete kala liikide nimed.

Liha ja riisiga täidavad eestlased türklaste eeskujul suuremaid tomateid ja kurke ja rohelisi paprikaid. Samuti söövad nad neid dolmasid, mis on maailmakuulsuse saavutanud - kapsarulle. Üheks markantseks vaheks nende ja pärismaalaste toidusedelil on kartulid. Kui türklased söövad liha kõrvale üksnes salatit või harvemini riisi, on eestlastel laual alati kartulid, kas keedetult, praetult või pudruna. Talvepoolaastal kulub neil kartuleid ühes perekonnas mitusada kilo! Sellele võib kõrvutada sada viiskümmend kilo kapsaid ja viiskümmend kilo sibulaid. (Ma pole elus kunagi nii palju söönud kui just Karsi eestlaste juures.)

Suppi süüakse üsna palju ja tuttavad on meile ms. oblikasupp, nuudlisupp, odrasupp ja läätseseem. Supipõhjas on tihti tangud või riisitangud. Köögiviljad on seni olnud omast käest või eesti-saksa veskiaiaast, mis aga müüdi maha 1971.a. ja seepärast on hakatud köögivilja linnast tooma. Mitmesugused toidud tehakse toekamaks makaronide lisamisega.

Ja kui eesti rahvas üldiselt armastab haput (leiba, piima, kapsaid, kurke), siis Karsi eestlastel nagu türklastelgi esinevad hapud tomatid (rohelised), paprikad ja oad. Hapukurkide valmistamisele kuulub sool, küüslauk, till ja loorberilehed, aga mitte äädikas.

Suur salatikauss on kõigile ühine ja sellest võetakse söömise kestel oma kahvliga. Salat võib sisaldada tomatilõike, kurgivii-

lusid, rohelist sõrmpaprikat, sibulat, murulauku, siniseid oliive ja tavaliselt oliivõlis. Viimast tarvitavad muide türklased tublisti rohkem kui eestlased, sest nendel see on ka või ja margariini eest; seega kulub seda ka peenemaks küpsetamiseks.

Puuvilja ja marju kasvab Karsis külluses, ehkki pole näha metsmarju nagu mustikaid, sinikaid, pohli. Samuti ei kasvatata vaarikaid, sõstraid ega tikreid.⁵⁸ Nähtavasti sellepärast puudub türgi keeles kogunisti eri sõna marja jaoks. Suuri siniseid põldmarju näeb siin-seal teede ääres, aga neid türklased nagu poleks avastanudki. Linnas müüakse jooklates mitmesuguseid mahlu, mis on pressitud apelsinidest, sidrunitest, õuntest, virsikutest, granaatõuntest, aprikoosidest, viinamarjadest, visnadest või mistadest metsviigimarjadest. Ja konserveerituna esineb mõni neist marmelaadina. Eestlased väidavad, et nad on ümbruskonnas ainsad, kes ise marju sisse keedavad talve jaoks. Marjade asemel on türklaste huvi suunatud pähklitele ja kümmetele seemnesortidele, mille jaoks on eripoed. Neid seemneid nad krõbistavad „vahetpidamata“ bussides, kinodes, jah kõikjal.

Omatehtud moos või marmelaad sobib hästi mitmesugustele piruka- ja pannkoogitaolistele toitudele, mis osaliselt pärinevad venelastelt. Toome siin ära kaks retsepti. Sirnikud: hapupiim pannakse keema ja vesi kurnatakse ära. Nii saadakse vorukas, millesse segatakse jahu, muna soola ja võid. Praetakse panni peal ja neid süüakse suhkrumooši ja/või mandiga⁵⁹. Varennikud: valmistatakse tainas, mida sõtkutakse õhukesteks kookideks. Taina sisse keeratakse liha või puuvilja. Varennik pannakse keeva vette. Süüakse mandiga, koorega, võiga või küüslauguga.

Kuulsaks oriendi delikatessiks on halvaa, mille kümmetele sortidele on mõnes Türki linnas omaette pood. Tunneme seda kui ülimagusat, rasvast ja peaaegu hingematvalt toekat suupistet. Eestlased valmistavad oma kodust halvaad pisut teisiti, nimelt ilma seesamiõlita ja sellepärast seda on kergem süüa. Retsept: pannile pannakse võid ja selle sulades lisatakse jahu. Segu liigutatakse pidevalt, kuni see on pruuniks läinud. Siis lisatakse suhkrut ja pisut vett ja praetakse pannil, kuni sellest saab mure kook.

Nagu öeldud, ei jooda just midagi toidu juurde. Üksikutel pidupäevadel võib aga juhtuda, et lauale tuuakse midagi kangemat.

Kõigepealt tähendatagu, et muhameedlased Koraani põhjal ei tohi juua veini, s.t. kääritud marjadest valmistatud jooki. Destilleeritud viina prohvet Muhamedi ajal ei tuntud, ja sellepärast see on türklaste hulgas populaarne, eriti aniisiga vürtsitatud viinamarjaviin 'raki'. Muudes islami riikides viina ei jooda, ja õlu ei ole Türgis ega naabermaades veel läbi löönud. Viinast Karsi eestlased ei näi lugu pidavat, aga valget marjaveini pakutakse vahel suurematel kogunemistel. Nagu Kaukaasia eestlastegi hulgas nimetatakse veini viinaks ja viina vodkaks. Saksamaale tööle siirdunud eestlastest peab vanem põlv lugu õllest toidu juurde.

Sellest on aga üle neljakümne aasta, kui Karsi eestlased viimati õlut pruulisid, leivaõlut, ja pakkusid ka ühele küllatunud kõrgemale ametnikule. Pärast seda tuli aga kohtus käia ja tõendada, et nad valmistavad seda omaendi otradest ja üksnes oma tarbeks, „mitte müüma jaust“, nagu meenutab seda lugu Fridrik Tomson. Noored küll tundvat pruulimist, aga pole sellest hoolinud. Samuti on maha jäetud veinitegemine (näit. rosinatest, metsviigimarjadest) ja viinategemine (otradest, rosinatest).

Lõpuks võiks vahest nimetada suitsetamist, mis ju teinekord on seotud söömise ja joomisega. Türgi kasvatab tubakat, mis on maailmakuulsaks saanud ja mis oma odavuse tõttu on kättesaadav kõige vaesematelegi. Sellepärast tuleb suureks harulduseks pidada täiskasvanud meest, kes ei suitseta. Eestlaste hulgas on nii, et kõik mehed suitsetavad, aga mitte ükski naine.

Tervishoid

Kars ei asu eriti kaugel nendest paikadest, kus inimesed saavad 120- ja koguni 140-aastaseks, aga ometi ei näe siin peaaegu kunagi päris vanu inimesi. Seda rohkem on liikvel igasuguseid sante, jalutuid, küürakaid jne. Tahaks arvata, et need vigased on suurelt osalt õnnetuste ohvrid. Maast madalast loobivad lapsed üksteist kividega küll selga, küll pähe. Teiseks tehakse põllutööd moodsate masinate kõrval häärmiselt ebasobivas riietuses, naistel pealegi nagu enam-vähem kinni kaetud...

Elu on siin tõesti vaevaline ja omavalitsuse tervishoiuprogramm ilmselt küündimatu.⁶⁰ Linnas ja 14 alêvis on küll kokku 5

haiglat ja 11 dispanserit, aga 1961.a. 764 külast (millest vaevalt igal viiendal oli jooksvat vett), külastas tervishoiuametnik 25, ämmaemand 38 ja loomaarst 5 küla. Nn. sotsiaalset laadi haigustest on esikohal tiisikus (4 120 haiget 1973.a.), tõesti üllatav⁶¹, kui mõelda Karsi sisemaakliimale kõrge ja puhta õhuga. Aga kui näeb, kuidas külarahvas laseb oma mudilastel ilma püksata ringi joosta veel novembrikuus - mis siis enam imestada!

Olen haigeid külastanud Karsi haiglas ja haigetelt kuulnud „hirmu- ja õdusejutte“, mis ei kannata trükki. Üeldagu vaid, et haigete eest hoolitsemine on seda laadi, et janunejatele peavad teinekord omaksed kodunt vett kaasa tooma. Võib-olla on arusaadav, et lapsed alla 12a. ei lasta külastusaegadel sisse. Üks vanem eestlane kurtis pikemat aega, et Karsis ei mõisteta teda parandada, Erzrumis aga läheks liiga kalliks...

Karacaörenis on omamoodi külatohtriks või -targaks kujunenud Miina Albuk, kellel kõigepealt on endal raudne tervis ja kellel on seitse tervet last. Pealegi ta on alati abivalmis ja kõigile vastutulelik. Kõik nooremad eestlased kutsuvad teda emaks, vaatamata sellele, kas ta on neile õieti tädi, vanaema või midagi muud. Seda on ka türklased tähele pannud ja ütlevad talle samuti eesti keeles „ema“. Tema juurde tulevad kõik oma haiguste ja hädadega. Tema juurde tullakse külmetusega, peavaluga, luuvaluga, või otsitakse abi lapsele, kellel on mumps või põletik või mõni haav. Keda ta tohterdab, kellele annab midagi suhu võtta ja kellele tal jätkub lohutavaid sõnu.

Mumpsiga talitatakse nõnda: kui kahepoolsed on üleval, pigistatakse need katki ja siis tuleb need välja sülitada. Kes on äkki ehmatanud, temale antakse šoki vastu juua lahjendatud pesusinet, tähendab klaasitäis sinist jooki. Vastsündinu tavaliseks haiguseks on nn. kirmid - laps ei ime, sest suu on kangeks läinud kurgulaes olevast kolmest või viiest kollasest täpist, mis tuleb katki vajutada, et laps jääks ellu.

Kuidas püütakse siin haigusi vältida? Mis puutub hügieeni, siis „vesi pole raisata“. Paikades, kus külarahvas tassib kaelkookudega vett paarisaja meetri kauguselt, ei valata seda just ilmaasjata selga. Majades, kus pole jooksvat vett, pole ka niisugust tuba, kus saaks veega sulistada. Külades on enamasti muldõrandad ja linnades on vaibad maas. Vett kruusist pihku ja peost

näkku tundub olevat üldine pesemisviis. Eestlastel on sara ja ait sama katuse all, nii et nemad võivad minna sinna suuremaks pesemiseks. Türklastel takistavad mitmed vanad kombed elu muutmist paremuse poole: kui juba isal ja pojalt ei kõlba samaaegselt kohvikus viibida, mis siis veel rääkida pesuruumi jagamisest!

Islami üheks positiivsemaks nähtuseks tuleks pidada järjekindlat pesemist, mille Muhamed seadis sisse nomaadrahvale - usklik muhameedlane peseb enne palvust viis korda päevas mošee ees nägu, käsi ja jalgu. Ja Piiblist tunneme ära kombe reisimeestele kõigepealt jalapesuvett pakkuda.

Uskumatuna tundub kindlasti mitmele eestlasele tõik, et Uus-Estonias pole kunagi ehitatud sauna. Ja ometi me teame, et soome-ugri hõimudest asunikud ehitasid endile kõigepealt sauna, kus nad elasid tuleva kevadeni, mil nad ehitasid elumaja. Saunakultuuri kadumises peaks süüdi olema lage metsata maa.⁶² Kui kütuseprobleem oli viimaks lahendatud nn. kiisakate valmistamisega, olid ka pesemiskombed saanud teised vormid. Paljudes Kaukaasia eesti asundustes, mis ju ajaajooliselt kuuluvad kokku Uus-Estoniaga, puudub samuti saunakultuur kuigi elatakse metsasel maal. Sealse pererahva kultuur ja teistsugused looduslikud olud on kujundanud teised elamisvormid, nagu nendib K. Vilkuna.⁶³

Üks vanaaegne saun, pealegi suitsusaun, on eestlastel siiski, nimelt vene piiri läheduses. Arpaçay külas 45 km Karsist. Seal elab üks eesti-vene perekond omaette talus, millel on türgi oludes suure haruldusena suletud hoov, ja seal on ka saun. Sinna sõidavad vahel Karsi eestlased külla, näiteks laupäeval, ja telivad endile ka sauna.

Aga maailmakuulus türgi saun? Jah, türgi saunades (hamam) pole mina küll kogenud mingit „imet“. Türgi saun on lihtsalt 2000 a. vana maailmakuulsa rooma sauna säilitamine ilma parandusteta (esimene ehitati 14. saj. Bursas Lääne-Türgis). Saunal on pesuruum, mille põranda alt ja seinte vahelt käib aur läbi ja muudab kogu sauna soojaks, umbes nagu meie sauna eeskojas - hea saun pidavat olema 38°C. Enamasti pole ka dušši, vaid kausist valatakse endale vett pähe. Ja siis võib palgata soonetasuja, kes on osav mees, parimal juhul ta võib imet teha. Linnades ja alevites leidub tavaliselt mitu niisugust vana sauna, enamasti meestele; ometi pestakse end suur käterätt ümber niuete, ja kuuma põranda

- ja habemeajamisest pillatud žiletiterade - tõttu ei saa ka paljajalu olla. Karsi maakonna ligi 800 külas pole ainustki avalikku sauna ja jooksvat vett on ainult 135 külas.⁶⁰

Üheks pesemiskohaks on Karsi linnajõgi, kus pestakse pesu, hobuseid, vankreid, ja poisikesed ujuvad ringi samaaegselt kui töölised võtavad jõepõhjast muda ehitustöödeks. Omalaadseks (stümboolseks) pesemiseks on türklaste viisakas komme sõpradele ja naabritele (kodus, bussis jm.) ühtelugu kõlnivett pihku valada, ja sellega hõõrutakse käsi ja silutakse lõpuks juukseid.

Kahtlasemat laadi hügieenist tunnistab fakt, et tualettpaber - ja selle aseainedki - on täiesti tundmatud. Sedasama julgeks peaaegu väita hambaharja kohta, teatavate reservatsioonidega laste kasuks. Küll aga kasutatakse hambaid pähklipuremiseks ja rikutakse need juba noores eas ära. Kuivõrd hooletud ollakse puhutusega, näitab ka lihuniku tegevus: tapetakse, nülitakse ja lahatakse kitsi kas või Istanbuli kesklinnas, tänavanurgal, kus autod sõidavad mööda kõiksugu prügi ja tolmu üles keerutades.

Kõigele eelnevale mõeldes peab tõesti imetlema rahva vastupanujõudu ja suhteliselt head tervist. Vanasti esines türklaste riietuses mitmesuguste funktsioonidega „tervisehülg“, mida tänapäeval näeb ainult maal. See on villane sall, mida keerutatakse mitu korda ümber piha, kaitseks külma vastu, aga ka neerude paigaldamiseks näit. tõstmisel. Seda salli kantakse aasta ringi, kas pealisriidena või särki sees.

Riietuse poolest eestlased oma naabritest suurt ei erine. Nägu muidugi eesti naised ei varja, kuid peale laste ei käi keegi paljapäi ka suvel; naistel on rätik peas liigse päikesekõrvetuse vastu ja meestel on sonimüts. Eesti naised siiski ei kombineeri endile türklaste eeskujul seeliku juurde sitsiriidest pikki kohevaid pükse, ka ei kanta paljastel jalgadel odavaid kummist või plastist kingi.

Mis puutub rahvarõivastesse, siis eestlastel neid ammu-ammu enam ei ole; need on isegi meelest läinud. Ei ketra nad enam voki ega koo kangast. Kangakudumisest on oma järglastele jutustanud need asunikud, kes tulid täiskasvanutena Karssi, ja juba siis olevat läinud moodi linnast valmis riiet osta. Ja viimasel ajal on hakatud poest ka valmis rõivaid ostma.

Muidu armastatakse küll õmmelda ja eriti heegeldada. Tütar-

lapsed seavad varakult valmis oma kaasavara: pitsidega linad, padjapüürid, laudlinad, salvrätikud, taskurätikud jne. Ja vanemad naised tavatsevad anda kõigile oma noortele naissugulastele pitslinu. Suurte lilleliste muustritega kirjatakse padjad, millega päeval ehitakse voodeid: kahes nurgas kolm-neli patja üksteise otsas nagu pagood. Ent mustrid ei ole eestipärased, vaid lehest lõigatud või muidu poest ostetud. Eestlaste nooremast põlvkonnast on praegu kolm tütarlast koolitatud õmblejatena Saksamaal ja Šveitsis, kus nad on hästi läbi löönud eriti heegeldamise alal.

Pühapäev

Oma kaasmaalastelt ootame muidugi palju niisugust, mis on ühine meile ja meie esivanematele, näiteks kinnipidamine paljudest kommetest, mis iseenesest ei tarvitse olla lausa eesti päritoluga, vaid teistelt rahvastelt ammu üle võetud ning meiegi omaks kujunenud. Kui Karsi eestlastelt endilt küsida, mille poolest nad kõige rohkem erinevad neid übritsevatest türklastest, saame kohe vastuse, et nemad on kristlased ja elavad kristlaste viisi.

Ja kuna Karsis tänapäeval muid kristlasi ei ole kui üksikuid sakslasi, venelasi ja malakane, kellest mitmed pealegi on nende sugulasteks saanud, siis on Karsi eestlaste vastus täiesti andekvaatne. Rahvuslikult määravaks pole enam eesti keel, kuna noored seda ei oska, vaid kõiki eestlasi ühendav tegur on „eestlaste usk“. Et nad julgesid jääda kristlasteks, kui peaaegu kõik kristlased ümberrigi ära tapeti või põgenesid, ja et nad on tänapäevani säilitanud oma usu, ei või nad ometi arvata muud, kui et kõik eestlased Läänes on samuti kristlased.

Sellepärast oli ka nende esmane soov pärast nende küla „taasavastamist“, et neile muretsetaks mõni palveraamat, soov, mida pärast 45-aastast isoleeritust eestlastest ja üldse eurooplastest võis pidada sensatsiooniliseks. Samuti on nad korduvalt rõhutanud oma igatsust pääseda eestlaste keskele eestikeelsele jumalateenistusele kirikus. Kui meie oma rahvuslikus võitluses oleme imetlenud näiteks juutide suurt kokkuhoidmist ja sisemist jõudu, mõistes, et peale rahvusluse on neil ka rahvususk, siis nüüd kogeme, et sama võiks ütelda ka Karsi eestlaste kohta. Ja see nende sisemine jõud on neid aidanud vastu pidada ümbruskonna survele.

Karsi eestlaste rahvuslik ja usuline tegevus jaguneb kahte ajajärku. 1) Vene ajal kuulus kogu küla eestlastele ja valitsus oli ametlikult kristlik. Seega võisid eestlased organiseerida kiriku ja kooli vastavalt oma soovidele ja harjumustele. 2) Türgi aeg on juba pikem. Kirikut ei olegi, kooli ka mitte ega õpetajat kummalgi alal. Kui midagi ette võetakse, siis ikka omapead ja kodusel viisil, ja minevikku on läinud ühised kogunemised teatud pühadel või tähtpäevadel.

Kui vaesestunud väljarändajad omal ajal toodi Karssi kroonu kulul, asutasid nad küla eimillestki, ja pikapeale said mõnedki üsna jõukaks, nagu nentis A. Nigol, kes leidis, et 12 Kaukaasia asunduses on eestlased üldiselt paremal järjel kui pärismaalased. Esimese maailmasõja ajal võtsid venelased Uus-Estonia maadest pooled ära (1170 tiinu) kindluse laiendamiseks³⁴ ja sõjamõllus paisati eestlased hoopis laiali ja küla põletati maha. Vähesed tagasituliidajad aga hakkasid jällegi otsast peale.

Sõjale järgnev rahuperiood võimaldas uut majanduslikku tõusu. Samaaegselt kaotati sidemed muude eestlastega, ei saadud kuskilt uusi impulsse, niigi tagasihoidlik rahvaarv kahanes järjest, mille tõttu kultuuriline isetegevus jäi täielikult soiku. Ainult usk jäi püsima ja sellega seoses olevad kogunemised.

Lugemisvara neil siiski oli. Eestist ammu-ammu kaasa toodud usulist kirjandust on nad hoolega talletanud. Ka on üht-teist ostetud eesti rändkaupmeestelt. Veel tänapäeval on ühes perekonnas kasutusel puukaantega Piibel aastast 1847. See väljaanne algab järgmiste sõnadega: „Esetkõnne aastal 1847. Sest on tännawo sadda ja kahheksa aastat, kui Jummal meie Unnisteggia armo ja abbiga terve Pibel essimest korda trükki pandi ja meie armsa marahwa kätte murretseti...”

Leiame veel mitmeid raamatuid usulisteks tarveteks. Kõigepealt leidub „Igapäevased lugemised”, milles tsitaadid on 1847.a. Piibli sõnastuses, siis „Jutlused igal pühal” (ilmumisaasta mitte enne 1889); „Eesti maarahwa Lauluraamat”, Revel 1896; „Uus lauluraamat kirikus, koolis ja kodus pruukida”, II trükk, Jurjew 1901; üks palveraamat, 415 lk., Ploompuu raamatukauplusest jne.

Nagu eespool nimetatud, käis eesti õpetaja Uus-Estoonias 1-2 korda aastas ja muidu pidas koolmeister vaimulikke talitusi. Kõige suuremaks ja võimsamaks kogunemiseks näib olevat olnud taeva-

minemispüha jumalateenistus nn. Ristimäel 12 km kaugusel Karsist. Siis on saabunud tuhandeid inimesi laiema ümbruskonnast, ka Jerevanist ja Tiflisist, armeenlasi, kreeklasi, eestlasi, venelasi, sakslasi jt. Seal on preestrid lugenud jumalasoona mitmes keeles ja jutluse ajal juhtunud ikka et mäealuses allikas hakanud vesi kohisema. Rahvas teab muudestki imedest rääkida seoses jumalateenistustega Ristimäel. Nüüd on palvemajast järel vaid üksikud müürid, aga mõned venelased käivad seal ikka taevaminemispühal lamast või oinast ohverdamas.⁶⁴

Kui uus kalender seati sisse ametlikus korras 1918.a. ja kuupäevad lükati edasi kolmeteistkümne päeva võrra, siis Karsi eestlased ei saanud sellest teada, vaid käisid vana kalendri järgi, kuni Türgis Atatürki läbi siirduti muhameedlaste ajaarvamisele läänemaisele. Eestlased oma pühadega jäid sedasi kahevahele, ühed perekonnad pidasid üht kuupäeva õigeks, teised teist. 1946.a. on lõplikult üle mindud uuele kalendriale.

Pühadest on neil järgmised seotud eri traditsioonidega: jõulud, ülestõusmispühad ja jaanipäev. Jõulude pühitsemine toimub nüüdsel ajal järgmiselt. Meeleolu tõstmiseks tuuakse jõululaupäeval tuppa heinad ja kaerad, kuulatakse eestikeelset raadiojutlust Ameerikast (alates viimastest aastatest), jagatakse omavahel jõulukinke, mis on soetud taskurättide sisse, ja siis esimese püha hommikul pannakse kaerad loomadele ette.

Kingitusi jagatakse ka ülestõusmispühadel, mil neid pakitakse pühadelaupäeval seoses munavärvimisega, millest kogu pere osa võtab. Kiriklike talitustega on seotud ka jaanipäev, mil minnakse üheskoos surnuaeda, kus keegi loeb Pühakirja ja siis lauldakse mõni laul. Vanasti on seal peetud vabaõhujumalateenistus ja koolmeister on jaganud paljundatud laululehti.

Kirikuaasta pühadest teatakse nimetada järgmisi, kusjuures on märkimisväärne, et suurematel (jõulud, ülestõusmispühad ja nelipühid) peetakse püha kolm päeva. Olen kirikuaasta kirja pannud järgmiselt: Kristuse tulemise püha, jõulud, uusaasta, kolmekuningapäev, küünlapäev, paastumaarjapäev, palvepäev (II paastunädala kesknädalal), palmipuudepäha, ülestõusmispüha suure neljapäeva ja suure reedega, taevaminemispüha ehk ristipäev, nelipühid, heinamaarjapäev ja mihklipäev.

Pühaks on õieti iga pühapäev ja juba laupäeva õhtupoolikul

saabub sellekohane vaikus tallu. Seda pole kunagi juhtunud, et eestlased oleksid teinud talutööd laupäeva õhtul või pühapäeval, olgu nendega kui kiire tahes. Pühapäeva ennelõunal kogunetakse kellegi juurde suuremasse tuppa, kus tavaliselt kõige vanem neist, Miina Albuk, loeb ette Piiblist ja jutluse raamatust päevakohase jutluse, seejärel lauldakse mõni laul. 1970-ndatest aastatest on kuulatud eestikeelset jutlust magnetofonilt.

Sööma ei hakata kunagi enne söögipalve lugemist: kõik tõusevad püsti, panevad käed kokku ja üks loeb palve. Sellest on osa võtnud ka mõni nende türgi sulane, kes on samuti käed kokku pannud, teinekord omal algatusel, kui pererahvas on viivitanud kaetud lauda istumisega. Ja õhtul, magamaheitmise eel, loeb vahel keegi teistele palveraamatust ette usutunnistuse ja mõne palve.

Endistest aegadest on tänani meele peetud peale Issameie ms. ka söögipalve ja õhtupalve sõnastus. Söögipalve: „Oh, Issand Jeesus, tule, meil ise võdraks ole, sa meile lauda kata, kõik õnnistada võta. Aamen.“ Ja õhtupalve: „Issand, jää meie juurde, sest päike veereb, õhtu jõuab. Aamen.“

1955.a. sõitis üks saksa kirikuõpetaja Karsi sakslastele evangeliumi kuulutama⁶⁵. Et Karsi maakond oli tollal välismaalastele keelatud piirkond - aga mitte linn -, tuli jumalateenistus korraldada ühes hotellitoas. Kogu päev sadas hirmsasti vihma ja läbimärgadena ilmusid kohale ka eestlased, ehkki ükski neist saksa keelt ei osanud. Kingad olid neil porised, seetõttu nad võtsid jumalateenistusest osa paljajalu istudes. Ja selle peale oli õpetaja lausunud, et nii suurt usku pole ta kuskil mujal näinud.

Kui nüüd liigitada seda gruppi uskkondade järgi, siis suurem osa on luterlased ja üksikud õigeusulised.⁶⁶ Vabakiriklike Eestis veel ei leidunud nende väljarändamise ajal. Karsi eestlasi külastanud õp. Helmut Rüdmi on nelipühaline ja luterlane ning nende ridade kirjutaja baptist, nii et siin on tegemist vaimuliku ühistööga. Vaimulikku kirjandust on neile saadetud alates 1967.a. enam-vähem pidevalt. Õp. Rüdmi on varustanud neid jutlustega helilindil ja nendeni on ulatunud ka mõned vaimulikud raadiosaated Torontost, mille kaudu õp. Rüdmi on läinud korda nendele ainelist abi hankida. Isiklikult külastas ta Karssi neljal korral ajavahemikul 1968-72, iga kord nädal aega.⁶⁷

Kui ta hakkas Karsis käima, olid seal mitmed inimesed risti-

mata. Ta pidas vastava ristimisjumalateenistuse, millele järgnes kõigile soovijatele isikliku usutunnistuse andmise järel ristimine, vaatamata sellele, kas juba mõni oli varem ristitud. Hiljem on ta ka lapsi ristinud. Täiskasvanute ristimine on toimunud vet-tekastmisega ja tema poolt on ristitud (eestlasi, sakslasi, vene-lasi, málakane) Arpaçay jões⁶⁸ 1969.a. 7 isikut, Karacaöreni so-rris 1969.a. 21 isikut ja kevadel 1970 2 last.

Oleme H. Rüdmikuga vaheldumisi käinud Karsis üleaastati, see-ga on igal aastal keegi kaasmaalane neid külastanud ja jaganud nendega evangeeliumi. Õp. Rüdmik on seal viibides pidanud jumala-teenistusi ja piiblitunde iga päev. Minu osaks on langenud söögi-eelsed palvused kirjakoha lugemisega.

Osmani riigi ajal oli mitmeid välismaaliste, eriti sakslaste ja ameeriklaste misjonikeskusi Anatoolias, aga nüüd, mil islamei ole enam ametlikuks riigiusuks, on msjoneerimine keelatud - ille-gaalselt töötavad sel viisil vaid nn. Jehoova tunnistajad. Ole-masolevates kogudustes on aga lubatud evangelisatsioonitööd jät-kata.

Usuelu ja usukommetega on ka eestlaste kalmistu seotud. Omal ajal olid sellel müürid ümber - „ega meie niisama ei mata, see on õpetaja õnnistatud maa, sellepärast me mujale ei mata“, kinnita-vad eestlased. Kui ma pidin seletuste põhjal omapead sinna mine-ma, Karsi ja Karacaöreni vahelise tee käänakult sada meetrit nõl-vakule ja eksisin võib-olla paarisaja meetri võrra, ei paistnud mulle lagedal maal midagi silma. Eestlaste surnuaed, kuhu on mae-tud üle 300 inimese, on nimelt türklaste poolt sedavõrd rüüsta-tud, et vaevalt on kuşkil kivi kivi peale jäetud. Enam-vähem eraldatavad on siiski 243 kalmu. Puust ristid nimedega on kõik ära murtud ja minema viidud, näha on veel mõnikümmend kõdunenud puujuppi maamullas. Nüüd matavad eestlased koos surnuga ka puu-risti, ja kindluse mõttes on juba üks kalm (ühe sakslase oma aas-tast 1971) valatud betoonist. Et ühelgi haul pole nime peal, peavad eestlased üksteisel aitama meelde tuletada, kes on kuhu maetud...

Nende matustest kirjutab H. Rüdmik⁶⁹: „Nad on alati oma lah-kunuid matnud kristlikul viisil. Matuserongikäigus minnakse läbi küla, lauldakse eestikeelseid leinalaule ning kantakse kirstu ees risti lahkuna nimega. Kirstu järgi kantakse avatud Piibli

raamatut, sellele järgnevad leinajad. Lahtise haua kaldal loetakse Piibli tötusi igaveseks eluks."

Pärast matuseid on peied. Siis on leinajad pakkunud paljudele süüa oma kodus, ja mis on üle jäänud, on hiljem naabritele koju viidud, ka türklastele. Muidu teevad eestlased ja türklased vaevalt välja üksteise pühadest või muudest tähtpäevadest. Türklased on vaesematena osutunud kontaktiotsijaks pooleks, eriti pühade aegu, mil on eestlastelt midagi saada. Muidu seisneb vahest läbikäimine majaseina ääres vestlemises videvikus, kui õhtut oodates midagi muud pole teha.

Talveõhtutel minnakse üksteise juurde „istuma" - juttu ajama ning teed jooma. Kuigi eestlastel on olemas raadio ja grammofon, kuulatakse muusikat harva ja muid programme vaid mõni üksik kord. Vahel mängitakse mõnda seltskonnamängu. Nn. 'tavlat' ja tamkat harrastatakse kõige rohkem - ja osavasti. Doominot, mõnes perekonnas kodutehult, mängitakse koguni mitut viisi ja nn. reis ümber maailma on kõigile tuttav. Teinekord võetakse ka kaardid välja.

Seltskonnaelu Karacaörenis üldse ei esine, pole isegi kohvikut, kus meespere võiks niisama koos istuda. Türgi noormehed hoiavad oma kampa, neid teise, sest vastassoo kõnetamine on siin võimatu asi. Tütarlapsele oleks see suureks häbiks ja teda peetaks kõlvatuks. Tekib küsimus, et kuidas saab siis türgi noormees tutvavaks neiuga. Vastuseks on, et siis, kui ta on juba abielus temaga. Naise kosimine on nimelt kogunisti vanemate teha. Need vallivad välja ühe tütarlapse ja lähevad tema vanemate jutule ja kaup tehakse ära - makstakse pearaha. Noored omavahel võib-olla ei tunnegi teineteist ja juhtub ka, et nad pole teineteist isegi näinud.

Ja kui naine on juba abielus, ei tohi ta teiste meestega rääkida, veel vähem nendega läbi käia. Seega tohib sinne türgi naine oma eluea jooksul rääkida ainult ühe mehega peale oma sugulaste...⁷⁰

Eestlastel käivad need asjad õnneks teisiti. Tuttavad ollakse juba maast madalast ja noorte omavahelist jutuajamist ei pane keegi pahaks, vastupidi. Vanasti, kui eestlasi ja muid mittemuhameedlasi oli rohkem, oli peale perekondliku või seltskondliku läbikäimise (eriti sakslastega Paşaçayırı külas) ka rahvapidusid,

näit. nagu jaaniõhtu. Siis südati jaanituli ja kella kümne ringis hakati tantsima valssi, polkat, masurkat ja krakoviakki kitarril, balalaika või löötspilli saatel.

Nii et eesti noortel on omavahel asjad „klaarid“ juba enne kihlumist. Aga nendegi hulgas on kombeks, et peigmehe vanemad käivad pruudi vanemate juures tüdruku oma pojale palumas, aga selle vahega, et peigmees on tüdruklapse ise valinud ja et tema on see, kes palub oma vanemaid kosjaasjad ära õiendada. Peetakse kihlused, sõrmused pannakse sõrme, nüüd juba vasakusse kätte nagu türklastelgi ja siis peetakse pulmapiidu ja käiakse perekonnaseisuametis registreerimas. Vene ajal, kui just kirikuõpetajat polnud käepärast, sõideti laulatusele Tiflisi, rongiga üle 200 km, kust tuldi kodukülasse pulmapiidu pidama, üks päev pruudi kodus ja kaks päeva peigmehe kodus.

Ammu enam ei peetud rahvapidusid - veel vähem lausa rahvuslikke - läänemaises mõistes. Pillimehi eestlastel ei ole ega oska ka noored endist viisi laulda ega tantsida, sest türgi rahval on hoopis teised traditsioonid. Laulud pole rajatud läänemaiste intervallide do-re-mi järgi, mispärast türgi rahvalaule on eurooplastel väga raske matkida. Pealegi ei harrastata Türgis ühislaulu. Vanemad (kolmanda põlve eestlased) oskavad laulda (ainult) eesti laule, kirikulaule ja meeleeolulaule⁷¹, noored aga üksnes türgi moodi.

Samuti on tantsuga. Türklaste rahvatantsud on kas meeste- või naistetantsud, ja seltskonnatantse segapaaridele ei leidu. Pidu- del tantsib üks (või mõni) isik omaette, teised on pealtvaatajateks. Euroopapäraselt tantsima on eesti noored õppinud alles väljarändajatena Saksamaal, kus nad on ka eesti suvepäevadel tantsust osa võtnud. Eesti rahvatantse pole Karsis keegi tantsinud.

Eesti keel

Kuna vanade traditsioonide säilitamine oleneb suurel määral rahvusgrupi suurusest ja riietus ning toidud enamasti kliimast, siis peaks emakeel olema see tegur, mis kõige kindlamini määrab inimese päritolu, ja seda koguni kahest küljest: kõigepealt see meenutab inimesele endale tema kuuluvust, teiseks see reedab, et

siin on tegemist kas kaasmaalase või muulasega. Mitmeid väljasu-
revaid rahvakillukesi on avastatud just seetõttu, et on teatud
rääkida neist kui mõistmatu keelega inimestest.

Mõnes riigis registreeritakse rahvaloendil indiviidi emakeelt,
mõnes riigis aga pannakse kõik kirja „pärismaalastena“. Türgis
tuginevad rahvaloendid vahelduvalt emakeelele ja usundile; nii
peeti 1965.a. silmas usundite levikuala, 1970.a. aga eri rahvuste
paiknemist.

Kõigil eesti asunikel ei olegi eesti keel emakeeleks. Sügisel
1969 võis ütelda, et eesti asunistest Karsis ja mujal Türgis oskas
eesti keelt 20 isikut (neist üks malakan). Sügisel 1974, mil osa
nendest oli Lääne-Saksamaal, oli Karsis eesti keele rääkijaid 9,
mujal Türgis 3. Peale selle oli 2-3 isikut, kes said eesti kee-
lest enam-vähem aru.

Huvitav on nüüd küsimus, missugune on siis see Karsi eestlas-
te keel. Kuivõrd algupärasena see oli säilinud 90 aasta isoleeri-
tuses eesti ühiskeelest ja selle arengust? Kui tugev on türgi
keele mõju ja kas on peale türgi sõnade ka muid keelendeid? Või-
dakse koguni küsida, kas nende keel on meile, pagulastele, üldse
arusaadav või kas see tundub meile „mingisuguse soome keelena“.
Või kas nad räägivad hoopis mõnda vana murret, mida ainult keele-
teadlased mõistavad?

Nendele küsimustele on väga kerge üldsõnaliselt vastata, et
jutuajamisel Karsi eestlastega ei teki mingisuguseid raskusi.
Ometi on üksikasjad nende keeles ja selle arengus niivõrd huvi-
tavad, et need väärivad ülesmärkimist, mitte ainult keeleteaduse
huvides, vaid ka rööbiknähtusena meie pagulaskeelele. Karsi eest-
laste 90-aastaselt keelel on pagulaste 30-aastase keelega palju
ühist ja selle põhjal on vahest võimalik ennustada pagulaste kee-
le üleelamise võimalusi.

Vaatleme siis kõike seda, mis erineb eesti ühiskeelest (kir-
jakeelest) kogu keele ulatuses, s.o. häälikuõpetuse, vormiõpetu-
se, lauseõpetuse ja sõnavara osas.⁷² Türki keele kõrval on vähe-
mas ulatuses mõju avaldanud ka vene keel - 30-35 esimese võõrsil-
viibimise aasta ametlik keel - ja on märgatav peamiselt sõnava-
ras.

Häälikuõpetus.⁷³ Kõlalise mulje annavad keelele kõigepealt

rõhuasetus ja intonatsioon. Vene keeles etendab rõhk olulist osa, vaheldudes ühe ja sama sõna eri käänetes. Türgi keeles on igalsõnal oma (suhteliselt nõrk) rõhk, mille nihutamine ei tooks kaasa tähenduse muutmist (muudkui haruharva), s.t. rõhk ei ole relevantne. Eestlaste vene laensõnades on rõhk ühe erandiga ('varénnik') toodud esimesele silbile ja türgi kahesilbilistes sõnades samuti, kuna aga pikemates sõnades on algupärane rõhk enamasti säilinud.

Türgi intonatsioonis on eestlasele võõras tooni järsk tõus iga 4-5 sõna järel. Selle on põhjustanud kõrvallauseste täielik puudumine ja pikki koondlauseid tehakse sedasi arusaadavamaks. Muidu on türgi lause pehmelt lainetav ega erine just eesti keele omast. Ka küsilausestes vajub hääel pärast mõne eelviimase silbi kõrget tooni nagu eesti keeleski.

Eesti keelele ainulaadne vältesüsteem (morfoloogiliselt vahelduva silbipikkusega) pole siin sugugi mõjutatud ümbruskonna keeltest. Türgi keeles puudub muide opositsioon lühikese ja pika silbi vahel täielikult.

Vaadeldes üksikuid häälikuid, selgub kõigepealt, et eesti keeles esinevad kaashäälikud leiduvad ka vene keeles (ehkki mitte 'h') ja türgi keeles. Seevastu on nendes keeltes rida kaashäälikuid, mis on eesti keelde tulnud viimasel ajal rahvusvaheliste sõnade kaudu, nimelt mitmesugused sibilandid ehk 's' ja 'š'-häälikud. Nende vältimiseks Karsi eestlased kas siis tõlgivad võõrsõna võimete kohaselt või lihtsustavad hääliku, nii et näit. 'tš' -st saab peenendatud 'ts' või peenendatud 's' nagu vene/türgi 'tšai' (tee) puhul. Huvitaval kombel kipub aga noorematel inimestel 's' „helisema" täishäälikute vahel, näit. 'iza, võza, niizama'. Analoogiliselt on nooremate 'b'. 'd' ja 'g' muutumas heli- listeks. Siin on kindlasti tegemist võõrmõjuga.

Karsi eestlaste kodumurdes (Rakvere)⁷⁴ puudub sõna alguses 'h' ja nii öeldakse siingi 'ästi ia' (väga hea). Seevastu türgi laensõnadest 'h' ei kao, näit. 'halva' (orient.maiustus halvaa).

Eesti ühiskeeles ja Rakvere murdeski peenendatakse teatud asendis 't, n, s, l' ja see nähtus on Karsi eestlastelgi säilinud. Vene keel oma „liialdatud" peenendamise ehk muljeerimisega pole mingit mõju avaldanud, samuti pole jäme 'l' matkimist leidnud.

Kõige tähelepanavamaks jooneks nende kõnekeeles on mõnede

pikkade vokaalide murdeline hääldamine. Nagu kogu Kirde-Eesti rannikualadel diftongeeritakse siingi nn. keskkõrged vokaalid 'ee, oo, öö', milledest saab 'ie, uo, üö', näit. 'mies ei süö ega juo'. Kõnes pole diftong nii tugev kui soome keeles, küll aga lauludes, kus seda tuleb vahel venitada kahe või enam silbi peale. Huvitav on märkida, et lapsed, kes eesti keelt ei oska, aga kellele on õpetatud eestikeelseid palveid, ei diftongeeri vanemate eeskujul. Ilmselt on siin põhjuseks asjaolu, et türgi keeles ei leidu muid diftonge kui 'i'-ga lõppevaid.

Eesti keelele omapärane õ-häälik, mille üle oleme uhked, ehkki see puudub paljudes murretes, näit. saartel ja põhjarannikul, on Karsi eestlastel endisel kujul alles. Neid pole häirinud kunagise venekeelse ümbruskonna kõrgem 'õ' (ѳ), ja türgi oma (1) moodustatakse täpselt samal viisil kui meil. Pikk 'õ' diftongeerub, näit. 'rõemus', 'võeras' rakvere murde eeskujul. Nii et õ-ga siin muret ei ole. Paljudes sõnades varieerub mõni vokaal murdeti ja niisugustel juhtudel on Karsi eestlaste variant enamasti kooskõlas Rakvere omaga, näit. 'jäksama, leikama. menema, unestama, kautama, pääv'.

Rõhuta järgsilbis esinevad eesti keeles vokaalidest ainult 'a, e, i, u'. Mõnes rahvusvahelises sõnas on 'o', aga neidki hääldatakse siin eestipäraselt (pole teada, mis keelest nad on need sõnad saanud): 'autu, kilu, milun' (auto, kilo, melon). Soome keelest eesti ühiskeelde laenatud sõnad on muide kõik selle reegli järgi kohandatud.⁷⁵ Türgi laenudes sallitakse siiski ka neid vokaale, mis esinevad selles asendis türgi keeles, sest sõna algupärast kuju tuleb niikuinii tarvitada pärismaalaste keskel, näit. 'fõstõh' (hiina pähkel), 'käsär' (kirves), 'müdür' (direktor). Eestipäraseks tehtud sõnadest on parimateks näideteks pindalaühik 'dõnüm', millest on saanud 'tõnum' ja kohanimi Sarıkamis, mis on rahvasuus Sorukas.

Soome-ugri keeltele omane, kuid eesti keeles ainult lõunapoolsetes murretes säilinud vokaalharmoonia, s.o. nõue, et ühes sõnas esinevad vokaalid peavad olema kas ees- või tagapoolsed, oleks võinud siinsetes oludes isegi ellu ärgata. Türgi keeles on nimelt vokaalharmoonial keskne koht häälikusüsteemis, kusjuures vokaalid jagatakse koguni kahte eri sarja (palataalsesse resp. labiaalsesse). Aga see pole tunginud eesti keelde, üksikuid vokaalharmoo-

niale alluvaid sõnu on aga aktsepteeritud laensõnades.

Hääldamise osas pole Karsi eestlaste keeles midagi võõrastavat. Mis läheb lahku ühiskeelest, on peamiselt murdepärasused Rakverest. Nii häälikute kui ka intonatsiooni poolest on türgi keel eesti keelele tunduvalt lähemal kui näit. rootsi või inglise keel.

Vormiõpetus. Kõige tugevam on murdeline element vahest vormiõpetuses, sest väljarändajate lahkudes Eestist ei olnud veel kaugeleki kokku lepitud, kuidas ühiskeeles kõiki sõnu käänata-pöörata. Karsi eestlaste keel on siiski suuremalt jaolt kooskõlas normeeritud keelega, sest nende kodumurre on nii lähedal ühiskeelele aluseks võetud murdele.

Nimisõnadest on ühel käändkonnal, millele nimetava käände kuju on hiljem tuletatud, Karsis nimetav = omastav, näit. üks 'adra, lubja, odra, padja, pudru, põdra'. Vahele liidetakse omastavas käändes tüvele teine vokaal 'kui ühiskeeles, näit. 'tuum, -e; türm, -u; visn, -i'. Vahele kuulub sõna hoopis teise käändkonda, näit. 'sieme, õile, kaste' (soust) ei käändu '-m' ('-n') abil.

Huvitav on arhailine '-da' tunnus osastavas käändes, näit. 'ema: emada', 'õde: õdeda' ja see võib esineda ka uuemate sõnade juures, näit. 'taksi: taksida' ja pärisnimede juures, näit. 'naerivad seda poissi Ottoda'. See vorm on iseloomustav Kirde-Eesti murretele, kust ta olevat hiljem levinud mujalegi.⁷⁶ Sisseütlevas käändes on pikemad vormid palju tavalisemad kui ühiskeeles, näit. 'siis tõusid elusse', 'poesse ei tuuakse'.

Murdepärane on samuti saava käände tunnus '-st', mis olevat identne kogu Eestis kasutatava vormiga väljendites nagu 'Jaanist onu' (Jaaniks kutsutud onu).⁷⁷ Muudest käänetest esinevad Karsis olev ja rajav üpris tagasihoidlikult, ehkki neid tuntakse.

Üldiselt eelistatakse tagasõna konstruktsiooni sise- või välikohakäänetele. Niisiis on palju tavalisem väljend 'koti sies' kui 'kotis', 'laua piale' kui 'lauale'. Et türgi keeles puudub vahetegemine sise- ja välikohakäänete vahel, kohtab teinekord „ebaõiget“ käände valikut.

Mitmuse osastavas käändes esinevaid käändelõppe (vokaal, '-id' või '-si(d)') kasutatakse siin ilma järjekindlusega. Vokaallõpp esineb päris harva, aga muidu on paljudel nimisõnadel selles käändes rööbikvormid, näit 'lambaid'/'lambasi'. Nn. i-mitmust Karsis ei kasutata.

Omadussõnadel on keskvärde tunnuseks enamasti '-mb', näit. 'suuremb', käänates kaob aga 'b'. Paljud omadussõnad kuuluvad siin mõnda teise käändtüüpi kui ühiskeeles, näit. 'tumem(b)' (tumedam), 'suolam(b)' (soolasem), 'vekem(b)' (väiksem) ja '-tu' lõpulistel on algvärde käänates '-ma', näit. 'huoletumad' (hooletud). Vähesetest türgi keele mõjudest on huvitavamaid näiteid just omadussõnade käsitlemine. Võrdlemine käib türgi keeles eessõna abil tüübist 'suur: veel suur: kõige suur' ja huvitaval kombel kuuleb vahel selliseid konstruktsioone noorte suust. Kui eesti keeles võib ütelda 'suurem kui tema' või 'temast suurem', siis türgi keeles esineb üksnes viimane moodus, vahel koguni algvärdega. Ja sellestki on üksikuid näiteid nooremalt generatsioonilt: 'ta on emast vana' (emast vanem).

Asesõnadest esinevad vanaaegsed vormid 'keski' ja 'miski' (mitte kunagi 'keegi' ja 'mingi'), ka 'miska' (millega). Nagu üldiselt eesti kõnekeeles, kasutatakse siingi tihti 'midagi' asemel 'kedagi'. Grammatilise geenuse puudumine suuremal osal türgi asesõnadel võib olla põhjustanud 'kes' ja 'mis' kokkulangemise relatiivlausetes, näit. 'sie tütar, mis Saksamaal on'. Üheks kõige „toredamaks“ omapäraks on asesõna 'ise' käändumine muutumata tüvega, näit. 'kohv kieb ises ja piim ise riistas', 'nied rahad pane isesse', 'kõik on isega'.

Kõige kõikumam on käänamine arvsõnade, eriti pikkade järgarvude puhul, aga see oleneb rohkem harjumusest kui mingisugusest keelepruugist. Muidu on Karsi eesti keele üheks iseloomustavamaks jooneks just juhtumisi kasutatud rööbikvormid. Põhjuseks võiks olla mitme murde kokkupuutumine, aga ka eesti kooli täielik puudumine 1920. aastast saadik. Võiks vahest otsida sarnaseid näiteid rööbikvormide kasutamisest türgi grammatikastki.⁷⁸ Kellelgi pole niisugust tunnet, et peaks alati kasutama ainult üht moodust, pidades seda muudest õigemaks või paremaks. Päris tavaline on nähtus, et ühes lauses esinevad mõlemad moodused. Näit. 'Võtsivad lõhkusid ukse maha', 'Siis võtsivad ja viisid, põletasivad ära', 'Ei antakse kätte, võetakse tüdruk ära, need kätte ei anta'.

Verbivormide eri valikuvõimalustest esinevad Karsis järgmised: 'võtsid' ehk 'võtsivad', kusjuures viimane on tavalisem; nud-partitsiip on võimalikult lühike, näit. 'niit' (niitnud), 'makst' (maksnud), 'üelnd' (ütelnud), 'tiand' (teadnud), koguni 'leind'

(leidnud) ja 'praend' (praadinud); tingivas kõneviisis esinevad isikulõpud; umbisikulise tegumoe eitav vorm on 'ei anta' ehk 'ei antakse'. Kui aga Rakveres esinevad rööbiti vormid 'parandati' ehk 'parandeti' ja 'parandatud' ehk 'parandetud'. siis seda e-varianti Karsis üldse ei kuule. Ühes pöördtüübis on lihtmineviku tunnuseks '-si' asemel '-i', näit. 'võtma: võttivad; mõõtma: mõõdivad; niitma: niidin; kuulma: kuulin'.

Kurioosumina võiks tuua näiteid öeldise kombineerimisest samatüvelise sihitisega nagu tuttavas näites 'tegemist tegema'. Näit. 'Pruudi isa luges neile lugemist', 'Saab aru, aga rääkimist ei räägi', 'Tapmist ei tapp', 'Kartmist ärge kartke'.

Eesti ühiskeele loomisel arutati kaua, kas määrsõnadel eelista 'ste' või 'sti' lõppu. Karsis lõpevad 'e'-ga kõiksugused määrsõnad, näit. 'ennevanaste, ikke, tõeste, segamine, vägise, üösete' (aga 'ästi' ja 'ästi iasti'). Ja keskjärdes on '-mini' asemel '-malt' või '-mast', näit. 'ennemalt, paremast, valusamast'.

Lauseõpetus. Raskemaid peatükke eesti grammatikas on teatavasti sihitis, mille kasutamise reeglid on keerulised; mitu nõuet peab olema täidetud täissihitise kasutamiseks (ja ikka on veel kahe käände vahel valida), aga kõigi verbide puhul pole täissihitise mõeldävgi. Asja teevad veelgi raskemaks hõimukeelte ja murrete pisut erinevad reeglid. Türgi keeles esineb otsene objekt nominatiivis või akusatiivis, aga reeglid on üsna hõljuvad ja ka haritud inimeste keeles pole täit järjekindlust. Sellepärast peab rahuldustundega nentima, et Karsi eestlastel on sihitise kasutamine „veres" ja nad eksivad harva, kuigi nad ei tea ühtki reeglit sõnastada.

Võõrkeelte õppimisel on tihti suureks raskuseks verbi aegade käsitlemine, sest ühele tempusele võib teises keeles vastata hoopis teine tempus. Verbivormide poolest ülikirikas türgi keeles on oleviku jaoks kaks tempust (aorist ja preesens) ja lihtmineviku jaoks kaks (preteeritum ja imperfektum). Noorematel Karsi eestlastel on eesti keel siiski sekundaarseks keeleks ja seal need tempusevead ilmnevadki. Enamasti kasutavad nad ohtralt lihtminevikku ja tihti täismineviku asemel. Teinekord juhtub, et lause saab sellega hoopis tise sisu. 1) Küsimusele 'rebast nägid või?' tahaks omakorda küsida, et millal. Aga siin tahtis küsija teada, kas teine on niisugust looma (kunagi) näinud. 2) Üks tütarlaps

oli väevõimuga ära viidud. Ja mis temast pärast sai, seda väljendati nõnda: 'Aga kuus aastat armastas seda meest'. See tähendab, et armastus kestis kuus aastat, aga mitte enam. Ometi taheti sellega ütelda, et asi on korras, et juba nii kaua on ta oma meest armastanud. 3) Üks sugulane oli kuhugi sõitnud ja tema kohta öeldi: 'Viis nädalat ei näind teda'. See tähendab, et ta on oma viienädalaselt reisilt tagasi tulnud. Vastupidi taheti sellega ütelda, et teda pole juba viis nädalat nähtud.

Muidugi need keelendid, milles võib näha türgi mõju, pole kõnes kuigi sagedased. Need on siin esitatud rohkem näidetena eesti keele võimalikust arengusuunast võõras miljões. Sama käib ka näidete kohta sõnajärje alalt. Teatavasti on eestikeelne sõnajärg üsnagi „liberaalne“ ja vaielda võib isegi laiendamata lihtlause sõnajärje üle. Türgi keeles leidub üks omapärane öeldise paigutus, mis eesti keelega kuidagi ei 'klapi', nimelt pealause kõige lõpus. (Kõrvallauseid asendavad koondlauseid.)

Jutuhoos võib juhtuda, et eestlanegi „libastub“ sellesse süsteemi. Tõenäoliselt on türgi mõju järgmistes lausetes: 'Siis mies mind ästi vahib', 'Nemad teda nii palju nõelasivad', 'Siis ringi tantsisivad', 'Tema nende türgi poistega nii kangesti kiskus', 'Aga tema nõnna tegi, et...'

Sõnavara. Karsi eestlaste sõnavara võiksime jagada järgmistesse rühmadesse. Kõigepealt on 1880-ndate aastate Eestist kaasa võetud sõnavara, mis koosneb 19 ikka veel ühiskeeles käibel olevatest sõnadest, 2) sõnadest, milliseid märgitakse Õigekeelsuse sõnaraamatus (1960) vanaaegsetena või millede tähendus on muutunud ja 3) murdepärastest sõnadest. Alates väljarändamisega on liisandunud 4) mitmed vene laenud, mis puuduvad ühiskeeles, 5) laenud türgi keelest ja võib-olla 6) muudestki Oriendis räägitavatest keeltest, kuivõrd neid on võimalik kindlaks teha. Muidu tuleb need esialgu kirjutada 7) Karsi eestlaste omaloomingu arvele.

1) Ühiskeeles aluseks on see Põhja-Eesti murre, mida räägitakse (mõnede eranditega vormiõpetuse osas) Ida-Harjumaal, Järvamaal, Lääne-Virumaal, Põhja-Viljandimaal ja Loode-Tartumaal.⁷⁹ Seega kuulub sinna ka Rakvere murre ja sellest pärinev väljarännanud Tomsonite rääkimisviis. See ühine sõnavara moodustab muidugi suurema osa Karsi eestlaste keelest ega vaja kommenteerimist. Tähelepanu äratav ainult mõnede vägagi frekventsete sõnade harv esine-

mine siin. Näiteks kasutatakse sidesõnu 'ja, aga, ehk', aga peaaegu mitte üldse 'ning, kuid, või'. Niisiis saab mõni neist laiemal tähendusala, näit. sõna 'ehk' tähendab 'ehk, või, või kui'.

Noomenitest on märkimisväärne sõnade 'ränk' ja 'tüma' kasutamine osaliselt sõnade 'raske' ja 'pehme' arvel. Näit. 'temal on sial ästi ränk', 'oli ränk mies, vajus sisse', 'ränk vesi - kierutab' ja 'sul on palju tühemad kääd', 'maa on tüma', 'istu seia tühasse kohta'.

Peaaegu igal inimesel on mõni sõna või väljend, mille ta lükkab jutu sisse täiteks või „mõttekriipsuna“. Karsi eestlastel on kõigil selleks 'nõnna'/'nenna'.

2) Osa möödunud sajandi eesti sõnavarast on tänapäeva inimestele tundmatu, kuna seoses eluviiside muutumisega on ka vastavad oskussõnad muutunud tarbetuks ja ununenud. Teiseks on mitmed sõnad asendatud uutega või on nende tähendus nihkunud, aga loomulikult need pole Karssi jõudnud. Sellesse kategooriasse paneb Õigekeelsuse sõnaraamat (1960) ms. järgmised: 'heft' (vihik), 'keski' (keegi), 'kruupender' (krüvikeeraja), 'mant' (piimakoor), 'plefeter' (pliiats), 'seier' (osuti), 'tramvai' (tramm), 'tunnismees' (tunnistaja), 'udupilt' (valguspilt), 'üleaedne' (naaber). Vormilt on aegunud nominatiiv 'õlut' (õlu), samuti sõna 'rahvas' konstrueerimine mitmusega, näit. 'rahvas käisivad'. Endise tähenduse on Karsis säilitanud sõnad 'halb' (odav) ja 'päev' (päev, päike), näit. 'pääva nii palju ei kannata'. Seevastu on tähendus nihkunud sõnal 'viin', mis tähendab siin marjaveini.

3) Vaadeldes murdelisi elemente Karsi eestlaste keeles, selgub, et siin räägitakse peaaegu puhast Rakvere murret. Tõenäoliselt ei pärine nad kõik sellest piirkonnast, sest E. Vilde andmete kohaselt⁸⁰ puudutas 1880-ndate aastate väljarändamine kogu Eestit, aga peamiselt Virumaad ja Pärnumaad. 1885.a. elati kogu aasta Allmäe ja Livonia asundustes, samuti 1918.a., kus võidi tutvuda mitmesuguste murretega. Teame ka, et Uus-Estoonias on elanud üksikuid tartlasi, põlvalasi, mulke ja randlaste järglasi, aga kõige kauemaks on Karssi jäänud rakverelaste järglased ja tõenäoliselt nad on alati olnud enamuses.

Võiksime siin esitada näiteid tüüpilistest murdesõna kujudest. Ühised on Karsil ja Rakverel ms. järgmised: 'kardul' (kartul), 'kerves' (kirves), 'nõcksed' (nõgesed), 'nõnna' (nõnda), 'odra'

(oder), 'põdra' (põder), 'unestama' (unustama), 'õhta' (õhtu). Ühised on Karsil ja pisut laiemal murdealal Virumaal: 'alb' (oday), 'aripääv' (argipäev), 'eli' (õli), 'luukama' (lonkama), 'pähklad' (pähklid), 'ramus' (rammus), 'räästas' (rästas), 'sudi' (hari), 'tui' (tuvi), 'värb' (varblane). Ja ühest väiksemast murdepiirkonnast Rakvere ja Peipsi vahel leiame Karsi eestlaste 'sori' (väike jõgi).

Alates 1966.a. on nad olnud kontaktis väliseestlastega ja saanud mõnesugust kirjandust. Ei ole aga märgata, et nad oleksid sel teel võtnud omaks uusi sõnu, vorme või väljendeid. Nende riidade kirjutaja ei olegi püüdnud moodsamat eesti keelt lantsseerida oma külaskäikudel Karssi, vaid on pigemini kasutanud nende kõnekeele omapärasusi, välja arvatud hääldamise osas.

4) Eesti ja slaavi keelte kokkupuuted pärinevad kaheksandast sajandist, mil saadi idanaabrilt esimesed laensõnad. Laensõnadest mis tungisid eesti keelde enne Peeter Suure aega, on tänani ühiskeeles säilinud 130-135 ja neid nimetatakse vanemateks laenudeks.⁸¹ Uuemal ajal on teatavasti eesti keelt järjest täiendatud vene laensõnadega. Alates 1885.a. on meie väljarändajad võtnud üle vene sõnu väljaspool ühiskeele raame. Seega on eesti ühiskeeles tsariagseid vene laene, mis Karsi eestlastel puuduvad ja vastupidi. On ka sõnu, mis esinevad kummaski keeles, kuid pisut erineval kujul.

Karsi vene laensõnad peegeldavad peamiselt igapäevast elu ja kirja olen võinud panna järgmised. Toitudest 'kislata' (marjasool), 'kukuruss' (mais), 'pamidor' (tomat), 'sesnuk' (küüslauk), 'sio-misk' (päevalill), 'sirnik' (üks kohupiimakook), 'šašlik' (šašlõkk), 'tsai' (tee), 'uksus' (äädikas), 'varennik' (üks kohupiimakook) ja 'vorukas' (kohupiim). Kodu ja töö alalt 'kanav' (kanal), 'kaska' (kahe rattaga vanker), 'kiisakas' (kuivsoõnniku tükk), 'kintsul' (pussnuga), 'kravior' (vaip), 'mattur' (mootor), 'panka' (õlivaat), 'pari' (termin kündmisel), 'pitski' (tuletikk), 'pliu-da' (liud), 'pljuuga'/'pluuk' (suur ader), 'sattor' (trikkel), 'sonisk' (vihmavari), 'supnik' (supikauss), 'sännik' (teekann), 'tavar' (kaup), 'tuhki' (kölnivesi).

Kõige tavalisemaks vene laensõnaks on 'kak rass' (just, täpselt), aga hästi frekventsed on ka verbid 'klobutama' (nõudma, kohut käima) ja 'vatitama' (piisama). Erineva kuju on toru või juht-

me tähenduses saanud ühiskeele 'truup', gen. 'truubi' ja Karsi 'truba', samuti resp. 'liud' ja 'pliuda'.

Kuna neid vene laensõnu on kasutatud juba üle viiekümne aasta, uusi pole lisandunud ja türklased neid ei tunne (paitsi 'tsai', mis esineb ka türgi keeles), tunduvad need niivõrd omadena ja „õigetena“, et teinekord arutatakse, kas on tegemist eestikeelse sõnaga või mitte. Seevastu teatakse türgi ja eesti sõnade vahel selget piiri pidada, kuna esimesi kuuleb iga päev pärismaalaste suust.

5) Karsi eestlasd on olnud Türgi alamad juba pool sajandit ja selle aja jooksul on muidugi üle võetud palju türgi sõnu - on ju elu ise muutunud ja uute mõistete jaoks on uusi sõnu tarvis läinud. Arusaadavalt on ka paljud vanemad sõnad ununenud, eriti seepärast et ei loeta kirjandust (peale Piibli), mille abil osa oleks võinud säilida. Kui vene sõnu on kerge kategoriseerida kindlate laenudena, sest need on lõplikult fikseeritud, siis on raskem otsustada, kuidas liigitada kõnekeeles esinevaid türgi sõnu. Milliseid pidada hädalaenudeks ja millised on juba sulanud olemasolevasse sõnavarasse? Sama probleem on pagulastel, kes kasutavad oma asukohamaa sõnu ka kirjalikult, näiteks ajakirjanduses. Aga ometi me ei pea neid päris laensõnadeks, enne kui need ilmuvad kuskil sõnaraamatus. Seepärast Karsi eestlaste keeles esinevat türgi sõnavara esitades peaksime piirduma sõnadega, mida on kuulnud korduvalt ja mitme isiku suust.⁸²

Kodu ja majapidamise alalt leiame järgmisi laensõnu: 'airan' (veega segatud kefiir), 'bulgur' (kört), 'halva' (halvaa), 'jaila' (mägikarjamaa), 'kabah' (kurk, väike kõrvits), 'kismis' (rosin), 'korunga' (esparsett), 'leilapuu' (sirel), 'matsun' (kefiir), 'muus' (banaan), 'papátja' (karikakar), 'seitin' (oliiv), 'somm' (lõhe kala), 'suban' (karjane), 'tander'/'tändur' (türgi leivaahi), 'turp' (naeris), 'tuud' (metsviigimari).

Ühiskonna alalt: 'binbaš' (major), 'ermen' (armeenlane), 'ki-bar' (peen, uhke), 'kuran' (koraan), 'kümürük' (tolliamet, tollimaks), 'muhtar' (külavanem), 'müdür' (direktor), 'nufus' (perekonnaseisumet), 'paitur' (loomaarst), 'pannut' (türgi nael), 'rüšvet' (alkäemaks), 'sigorta' (kindlustus), 'tapp', gen. 'tapi' (kinnisvara dokument), 'tsaievi' (teemaja, kohvik), 'velts' (jooksa-va), 'äsker' (sõdur).

Tehnika alalt: 'araba' (sõiduk), 'bant' (magnetofonilint),

'kamjon' (veoauto), 'lastik' (kummi), 'lastikas' (kummist jala-nõu), 'masutt' (mootoriõli), 'masutine' (õline), 'medru' (meeter), 'nailon' (nailon, plast), 'plakk' (grammofoniplaat), 'radjo' (raadio), 'santim' (sentimeeter), 'teknik' (tehnik), 'vaitun' (voo-rimehe sõiduk), vrd. kreeka mütooloogia Phaeton ja päikesevanker), 'viss' (stepsel, pistik).

Nagu ülaltoodust selgub, puudus tsaariajal eestikeelne vaste paljudele mõistetele või ei olnud talupojad nendega kunagi kokku puutunud. Kodu ja majapidamise alal on uued elamistingimused tekitanud uusi mõisteid. Tehnika alal on türklased vahendanud mitmesuguseid sõnu, mis on prantsuse algupära. „Tarbetuid“ laene on Karsi eestlastel tõesti vähe.

Võõrsõnadest eraldame kergesti need, mis esinevad oma algsel kujul, aga mida „suupärasemaks“ need on tehtud, seda raskem on nende päritolu kindlaks teha: kas on tegemist moonutisega, mõne haruldase murdesõnaga või hoopis Karsi eestlaste uusloominguga? Toodagu siinjuures kaks niisugust näidet, millest esimene on enam-vähem tõlkelaen, teine on moonutis käibelt kadunud rahvusvahelisest sõnast.

Kohalike elanike jaoks peab olema mõni nimetus, millest need aru ei saa, kui peaks nendest räägitama. Pärismaalaste, s.o. (siin) turkmeenide kohta ütlevad eestlased 'kulpja' (= 'kuldpea'), sest varemalt on turkmeenide naised endid ehtinud kullaga, riputades kuldrahadest kee ümber pea. See on eestlaste oma seletus sellele sõnale, aga nad on lisanud, et Türgis leidub üks hõim, kelle hüüdnimeks on 'kızılbaş'⁸³, mis tähendab 'punapea'. (Kuld on siin maal roosakas.)

Türgi naela ehk liiri jaoks on eestlastel sõna 'pannut', mis küll meenutab ingliskeelset sõna 'pound', aluseks on aga olnud 'banknot' ja sõna on üle võetud ajal, mil kõige väiksem paberraha, banknot, oli 1 türgi nael.

Samuti on raske osutada võõrmõjule fraseoloogias. Väljend, mis konstruktsiooni või mõne sõna tähenduse nihkumise poolest tundub türgipärasena, võib ju samaaegselt esineda kuuskil kaugemas murdes, millega pole olnud otseses kontaktis. Igal juhul on järgmistes lausetes verbidel 'olema' resp. 'teadma' otsene türgikeelne (ja ka ingliskeelne!) vaste. Teretamisel öeldakse 'kuidas oled?' ja 'ma olen hea', ja väljendiga 'keelt teadma' mõeldakse keelt tundma,

mõistma, oskama.

6) Kui teatud keelendil puudub eeskuju ülal nimetatud keeltes ja murretes, võib veel kõne alla tulla mõni muu keel. Kaukaasia on nimelt tuntud oma rohkete - ja eripalgeliste - keelte poolest. Karsi eestlastest on vanemad ja mõned keskealised vähemalt varemini osanud armeenia keelt ja kurdi keelt. Esialgu jääb lahtiseks, kust on pärit mõned seni „dešifreerimata“ sõnad, mis ei leidu vene, türgi, armeenia ega kurdi keeles. Niisuguseid sõnu on kümme-kond.

7) Põnevaks peatükiks on muidugi Karsi eestlaste omalooming. Kui on tulnud sõnadest puudus, kuidas on siis toimitud? Ei ole õigeks peetud türgi sõnu üle võtta, ka vene sõnu mitte. Milline on siis nende omalooming ja kas selles leidub midagi ka eesti ühiskeeles jaoks?

Kõigepealt nendime, et uusi tüvisõnu pole loodud. Seevastu on osatud kasutada produktiivset sufiksist '-as' ühe vene ja ühe türgi sõna sissetoomisel. Venelaste 'КИЗЯК' on eestlastel 'kiisakas' ja türklaste 'lastık' on sufiksist olenevalt saanud kaks tähendust: 'lastik' on materjal, aga 'lastikas' konkreetne ese. Tõlke-laenu meetodiga on kergesti saadud uusi sõnu, ja kes ütleks, et need pole õiged? Näiteks 'kohvikarva' (pruun), 'kirjakott' (ümbrik), 'ussikala' (angerjas). Nendele sarnased on nn. rahvaetümoloo giad 'küünevärv' (henna, türgi 'kına'), millega pärismaalased teatavatel perekonnasündmustel värvivad käe ja sõrmed, ja 'kissellimari', väike punane mari, türgi keeles 'kızılcaк' = punakas, millest tehakse kiselli.

Omaloominguks võiks pidada juba varem nimetatud sõnu 'pannut' ja 'kulpja', siia kuulub vahest ka slängipärane 'suolane' armeenlase kohta. Eesti ühiskeeles tuleks kasutusele võtta türgi sõna 'jaila' tähenduses mägikarjamaa, mille jaoks meil puudub sõna (soome keeles 'säteri'). Edasi on Karsi eestlaste 'sander' õnnes-tunum kui ühiskeeles 'sandarm', ja 'metsviigimarjal' pole viigi-marjaga midagi ühist, vaid on hädalahendus Piibli tõlkimise ajast. Siin soovitaksin sõna 'tuud', gen. 'tuudi' (türgi 'dut').

Peatükki Karsi eestlaste keelest sobib lõpetada kontaktidega Saksamaa eestlaste keelega. Piirdume aga kahe vastastikuse tähelepanekuga keelelistest kokkupuudetest. Karsi eestlased on sõna võtnud ühe „omapärasuse“ kohta, avaldades imestust selle esine-

missageduse üle. Tegemist on sõnaga 'kurat', mida kuulvat nii tihti, et isegi eesti keelt mittevaldavad lapsed peavad oma vanematelt küsima, mis tähendus niisugusel sõnal küll peaks olema!

Seevastu on Saksamaal imetlust pälvinud Karsi eestlaste keele puhtus, millele on otsitud seletust. Kõigepealt neil on „olnud õne“ kodumurdega eesti ühiskeele loomisel. Juba 1918 võidi nentida, et „Kõik räägivad puhast kirjakeelt. Võru murret siin ei kuule.“⁸⁴ Kui nad aga oleksid olnud võrukad, oleks mõlemal poolel suuri raskusi arusaamisega. Teiseks nad räägivad kas eesti või türki keelt, neid mitte kunagi segades. Seda asjaolu võiks pidada nii enesekaitse mehhanismiks kui ka emakeele ja isamaa austamiseks.

Rahvuslus ja vähemuspoliitika

Igal rahvusgrupil on oma rahvatarkus, vanasõnad, kõnekäänud, mõistatused, unenägede seletused jms. Eriti armastavad neid kasutada võib-olla just mitteliteraarsed inimesed. Karsi eestlastel on muidugi seda vara kodumaalt kaasas, osa on tekkinud kokkupuutumistel paljude naaberrahvastega. Nendest teatakse rääkida iga-suguseid veidraid jutte; küllap mõnedki peavad paika.

Armeenlased hõõruvad vastsündinud lapsi soolaga ega pese neid 40 päeva jooksul - sellepärast eestlased kutsuvadki neid „suolas-teks“. Karacaõreni turkmeenid mähivad oma lapsi mullaga, mis on ahjus soojendatud. Kurdide lapsed ei hüüa ema nime appi, vaid isa nime. Osseedid (üks iraani suguharu) ei võta naist, enne kui saavad 35-aastaseks. Prigunid (üks malakani suguharu) tantsivad matustel hauamulla täiesti tasaseks. Kui ühele estiile (neil on madu jumalaks) maa peal ringi ümber joonistad, siis ta sealt välja ei tule, aga kui ta su kätte saab, siis tapab ära.

Rahvasuus segunevad ajaloolised sündmused, laulud ja muinasjutud kergesti mingisuguseks populaarteaduseks, mis levib takis-tamatult rahva hulgas, kes kunagi ajalehti ei ole, muust rääkimata. Koduloo sangarlikkusele annavad head ainet Ararati mägi, Ani varemend ja Karsi kindlus. Araratiga on seotud muide ühe malakani-de rühma uue veeputuse ootamine: oli kord kogunenud mäejalale loomapaaridega igast liigist (Noa eeskujul) ja see lugu on võr-reldav „Lasnamäe valge laevaga“ Eestis mõõdunud sajandil... Ani

linn oli maailma esimese kristliku valitsusega riigi Armeenia kunagine pealinn. Räägitakse, et kui see ehitatakse uuesti üles, jõuab viimnepäev kätte. Mitmed kohalikud elanikud olevat kogenud, kuidas sealt ehitusmaterjaliks ära tassitud kivid ei taha uutes müürides kuidagi koos seista... Viimases Vene-Türgi sõjas olnud sangariks suur kuldmadu (50 m pikk), keda viimaks siiski surmatud püssist lastud sinelinööbiga. Kuldmadu leiduvat posti ümber keeratuna ühes sõjamuuseumis, kuhu turistid ega kohalikud elanikudki ei pääse ligi...

Mitmel eesti perekonnal on olnud rändkaupmeestelt ostetud C. R. Jakobsoni ja M. Kampmanni lugemikke. Neist ammu-ammu loetud jutustused on teinekord mälus segunenud otsekuu uueks looks, kas või lugu kartuli toomisest Euroopasse: „Kolumbus leidis Ameerika ja üks mees Robinson jäi üksinda saare peale. Süüa tal ei olnud, siis ta vaatas ringi ja nägi põõsast. See oli kartul. Alguses ta sõi seda toorelt. Kuidas ta pärast minema sai, seda ei tea.“ Kuskil lugemikus on nähtavasti leidunud lugu Oleviste kiriku ehitamisest.⁸⁵ „Mees nimega Oleviste läinud üles kirikutorni tegema ja ütles kodus, et minu nime ärgu nimetatagu. Sel päeval, kui ta pidi tööga valmis saama, hakanud laps kodus nutma. Ema laulnud talle „Oleviste, tule koju, Oleviste, tule koju“. Naisel endal oli nimelt meelest läinud, et see oli viimne tööpäev, ja vaadanud siis kella. Aga Oleviste oli juba alla kukkunud ja lõhki läinud. Sisi-konnast oli tal kaks konna välja tulnud.“

Piibel (ja Koraan) on raamatud, milledest paljud on maast madalast kuulnud tsitaate ja võib-olla siit-sealt ise lugenud. Aga palju neid on, kes täpselt teavad, kas üks või teine sündmus leidub kirjapanduna Piibli kanoonilistes raamatutes või kuskil mujal? Nii olen Karsis võinud üles märkida ms. „Haavapuu needmise“: „Jeesus oli kord vihma eest otsinud varju haavapuu all, aga see ei andnud varju. Siis ta needis puu ära, öeldes, et ilmaski ei pea selle lehed paigal seisma.“

Nii palju rahvatarkusest. Aga kuidas on lood nn. raamatutarkusega? Kaua kestnud sõdade tõttu pole vanema põlve eestlased noores eas kooli pääsenudki, vaid on oma vanematelt kodusel viisil õpetust saanud. Igatahes oskavad eranditult kõik lugeda. Praegu peaksid olud olema palju lähedamad ja õppimisvõimalusi leiduma külluses, eriti kuna eestlased elavad linna läheduses.

Varem 3-aastane sunduslik algkool muudeti Teise maailmasõja ajal 5-aastaseks.⁸⁶ See ei tähenda aga, et kõik saadavad oma lapsi kooli - põllutööd peetakse tähtsamaks. Paljudes külades pole kooli olemas, või on kool, aga puudub õpetaja (keskelt läbi on 1 õpetaja 48 lapse kohta). Ja võõraste kohta oma väikelapsi hea meelega ei saadeta, ka siis, kui teolud peaksid olema rahuldavad. Või ametliku statistika järgi:⁶⁰ Karsi maakonna 764 külast puudus 1963.a. kool 288-s, mille lastest pooled läksid naaberküla kooli, kuhu oli kuni 10 km, aga iga teise õpilase tee oli talvel suletud. Kirjaoskamatus protsent 1965.a. oli Türgis 54 (naistel 72). Karsi maakonna külades (linn ja alevid maha arvatud) oli kirjaoskamatuid 78%. Neid kõrgeid arve seletatakse rahvaarvu erakordselt kiire tõusuga.⁸⁷

Eestlased pole oma külakoolist kuigi heal arvamisel; ütlevad, et on hea, kui viie aastaga õpib lugemise selgeks ja oskab natukese kirjutadagi. Ja ometi on viimase õppimine tunduvalt kergemaks läinud aastast 1928, mil vahetati araabia kirjaväidet ladina tähestiku vastu. See lugemisõpetus hõlmab ainult trükitähti, käekirjaga ei tutvuta.

Eestlaste vanem põlv pole üldse koolis käinud, keskealistest on mõned saanud kolm aastat türgikeelset koolitust, teised viis. Mõeldes sellele, võime pidada suureks saavutuseks asjaolu, et kõik, kes oskavad eesti keelt rääkida, oskavad seda ka lugeda ja mõnevõrra kirjutada. Türgi keeles esinevatest tähtedest on eesti keeles erineva kasutusala või puuduvad täiesti järgmised: c, ç, ğ, j, ş, y, z, ı, eestlased kasutavad omakorda tähti ö ja ä.

Pikkadel õhtutundidel, eriti talviti, oleks ju mõeldav mingisugune täienduskool, kus lapsed saaksid harjutada jutuajamist eesti keeles ja noored vastavalt lugemist-kirjutamist. Kahjuks aga ei leidunud asja organiseerijat, kui külas oli veel üsna rohkesti lapsi, samuti pole keegi kogemuste puudusel julgenud õpetaja osa enda peale võtta.

Tsiviliseeritumatel aladel (s.o. mida enam lääne poole minna), on distsipliin koolides eeskujulik, õpetajate ja üldse vanemate inimeste austamine on enesestmõistetav, esineb nägus koolimüürid jne. Eestlastele on aga kooliaastad olnud õige ebameeldivaks elamuseks. Tuleb nimelt koolis käia türklastega, kes muulasi (ja eriti kristlasi) ei salli, vaid teevad oma parima, et vaenu rõhutada,

jah, isegi sedavõrd, et eestlased on loobunud mõttest kõrgemale väljaõppele ja algkoolile järgnevale kutsekoolile. Vaen ei ilmne ainult koolikaaslaste, vaid ka õpetajate ja koolijuhatuse käitumises.

1969.a. oli viiekümnest eestlasest ainult üksikud tütarlapsed endid 2-aastasest kutsekoolist läbi vedanud (õmblejad). Ühelgi eestlasel polnud aga 5-aastasest algkoolist enamat kooliraamatutarkust. Ja sellest on tõesti kahju, sest kahtlemata oleks mõnesuguseks koolituseks andi rahvagrupil, kes on oma elu korraldamisel tublisti kõrgemal tasemel oma naabritest, kellest mõnigi on võinud oma poegi linnas koolitada. Nagu Türgis on üldiseks pruugiks, teevad eestlased kõiki ettetulevaid töid ja praktiliste tööde skaala on varsti läbi proovitud. Põhiliselt on nad talunikud, aga mitmed neist on vaheldumisi tegutsenud kärnerite, lihunike, ehitustööliste, tislerite, seppade, mootoriparandajatena jne. Üks eestlane, Andrei Indrekson, oli koguni türgi algkooliõpetajaks 1950-ndatel aastatel, enne kui repatrieerus Venemaale.

Kurb on näha, kuidas eestlased on jäänud kinni Karacaörenisse oma põllumaade tõttu, mille eest hädakorral emigreerivale mittemuhameedlasele keegi mõistlikku hinda ei maksaks. Aga ka Karsis pole neil tulevikku, sest nad on „käuroid“ (türgi k. gâvur, sõimusõna kristlasele) ja seda teavad kõik. Ja mida vähem eestlasi külas on - 1975.a. neid oli tosina ringis ja 1985.a. üks perekond -, seda raskemaks nende elu muutub. Varsti ei suuda keegi ennast kaitsta ülekohtu eest ega julge sellest rääkidagi.

Kujutleda vaid, et sinna jääks noormees, kes 13-aastasena võttis terve traktori pisiosadeks lahti ja pani jälle õigesti kokku, ilma et ta oleks kunagi õpetust saanud. Õnneks pääses tema isa Saksamaale tööle 1971.a. Aga kohast tööpaika leidub vaevalt sellele rahvale, sest moodne ühiskond nõuab, et kõik oskused oleksid dokumenteeritud...

Ja mis puutub dokumentidesse, siis on eestlastel näiteid sellestki, kuidas võidakse altkäemaksudega omistada eestlase hea lõputunnistus oma lapsele. Ja ega need nimedki dokumentidel alati sarnane eestlaste õigete nimedega ega nendega, mis neil esinevad muudes dokumentides. Kuulmise järgi neid kirjutatakse ja ametnike kirjutamiskunst pole just kõige kõrgemal tasemel ega tee nad välja sellest, et palutakse nime korrigeerida. Ühe Tomsoni passist leia-

me ametliku nimena Tonboşon ja sama nimi on perekonnaseisuameti aktides Dompson!

Mõned võõrapäraste nimedega perekonnad on pidanud alistuma türgistamispoliitikale ja loobuma oma põhilistest nimedest. Endised volgasakslased Kaiserid on alates 1930-ndatest aastatest Güllerid, ühe vene-eesti perekonna Lepini blondid lapsed kannavad nime Türkseven, teine vene-eesti perekond kannab nime Değirmenci (Mölder) pereisa ameti järgi. Eestlased Albuk ja Tomson on oma nimede alalhoidmiseks pidanud kohut käima ja on lõpuks saanud õiguse nende nimede kandmiseks - mõlemad juhtuvad olema kooskõlas türgi keele fonoloogiaga. Huvitaval kombel pääsesid aga Indreksonid sellest vaevast.

Liignimed on türklastel vabariigist saadik, mil näiteks Mustafa Kemal'ist sai Kemal Atatürk (=türklaste isa).⁸⁸ Märkimisväärne on asjaolu, et Türgi kurdidel, 2-miljonisel rahvusgrupil, on samuti türgi liignimed, mis nende tõelist päritolu ei reeda. Usk on nendel rahvastel küll ühine, aga mitte keel; kurdi keel kuulub indo-euroopa keelkonda. Seevastu on armeenlased (samuti indo-eurooplased) säilitanud oma põlised nimed.

Türgi eesnime ei kanna ükski eestlane. Kõige eestipärasemad on Elmar, Jaan, Linda, Mihkel, Miina. Muidu esinevad Eestis üldtuntud sakslaste vahendatud August, Emil, Karl, Rudolf, mõned vene-pärased nimed nagu Ladimer, Mihail, Volodja või muud rahvusvahelised nimed nagu Sabina, Valeria.

Imelik on lugu, kuidas eestlaste koduloomad said endale türgi nimed, kui üks loomaarst käis neid üle vaatamas ja pani kirja hoopis teised nimed kui need, mis talle ette öeldi. Ei selgu just, mis liiki loomaga on tegemist: Maara, Miira, Pambuk, Saluu, Top-su...

Kohanimed muutmisega on türklased loonud suure segaduse. Järjekindlalt on välja roogitud võõrkeelseid elemente külanimedest. Kuni 1966.a. oli Karsi maakonna 764 külast täielikult ümber ristitud 379 ja umbes sajal ette võetud väiksemaid „parandusi”.⁶⁰ Nii sai eestlaste küla Karacaviran uueks nimeks Karacaören, vaatamata sellele, et maakonnas juba leidis kaks Karacaörenit, aga muid Karacaviraneid mitte. 'Viran' on pärsia keel ja tähendab varemeid nagu ka türgikeelne 'ören'.

Sakslaste küla Petrovka (rahvasuus Nemisköy) on nüüd Paşaçayır,

malakanide küla Blagodarnoje on Çakmak ja armeenlaste Zarusat on Arpaçay. Kui linnadega tehtaks samuti, ei jääks vist ühelegi endine nimi püsima. Kars on gruusiakeelne: 'kari' tähendab 'värav' ja Karis-Kholakhi = Väravalinn. Erzurum on arabia ja türgi keele segu, Arz el Rum = kreeklaste maa. Suurem osa türgi linnadest kannab kreeka nimede moondusi.

Tegelikult keele- ja rahvuseküsimumused türklasi ei huvita. Kes Türgis elab, on muidugi türklane, kui ta pole just 'gāvur', ja viimaseid juba teatakse, nendes pole „kahtlust“. Muidu pole rahva arvates vahet sellel, kas türklane on türklane, aserbaidžaan, tšer-kess, kurd, araablane või midagi muud. Kui küsitakse võõralt tema päritolu, siis ei mõelda just rahvust, vaid kodukohta, 'memleket', mille alla mahub nii naaberküla kui ka näit. Ameerika. See vastu huvitab türklasi rohkem, mis usku keegi on, kuigi nende „kirikuliste“ protsent pole just kõrgem kui kristlikes riikides.

Kuni rahvusliku ärkamise ajani, s.o. Osmani riigi lagunemiseni, oli Türgi oma pealinna Konstantinoopoliga kosmopoliitne⁸⁹ ja haruldaselt tolerantne oma võõraste suhtes, „euroopalikust“ vabariigist saadik on aga eurooplaste eluruum kitsamaks läinud, nii kitsaks, et neid peaaegu ei ole olemas - milline paradoks! 1965.a. rahvaloendi järgi oli türgi kodakondsete hulgas ainult 206 825 kristlast.

Türklased on ajaloos saanud epiteedi „metsikud“ oma vallutuste pärast, aga ega nad ole olnud metsikumad võõraste kui omaendi suguvendade vastu. Väike-Aasia vallutajad koosnesid mitmest suguharust, kellest esimestena ilmusid 11-ndal sajandil seldžukid ja oğuz-turkmeenid. 200 aastat hiljem tulid osmanid, kes alistasid ükshaaval teised suguharud, saades jagu viimasest, karamanidest, alles 1483.a. Kuigi Kars langes türklaste kätte juba 1064.a., liideti see osmanite impeeriumiga 1534, s.t. pärast seda, kui türklased olid haaranud kogu Balkani.

Kui türgi rahvad tundsid vallutamiskunsti hästi, huvitas nende sultaneid hoopis vähem uute maa-alade valitsemine. Seepärast kutsus mõnigi sultan oma lähimateks nõuandjateks, eriti majanduslikes küsimustes, kreeklasi, juute, armeenlasi ja teisi. Sajandite jooksul oli peaaegu kogu kaubandus välismaalaste käes, sest kõigepealt puudusid türklastel selleks kogemused, kontaktid ja keeleõskused, teiseks ei huvitanud neid see ala.

Türgi kujunes varakult riigiks, kus muulastel oli suhteliselt hea põli, teinekord parem kui Euroopas, kust voolas Konstantinoopolisse poliitilisi ja usulisi põgenikke. Neist gruppidest on kõige kuulsam 15. ja 16. sajandil hulgaliselt Türki põgenenud Hispaania ja Portugali juudid, keda üksnes sultan nõustus oma riiki vastu võtma. Mitmed neist „spanjoolidest“ jõudsid kõrge positsioonini riiklikus teenistuses, ja praegugi leidub Istanbulis neid, kes oskavad seda arhailiste sugemetega hispaania keelt.⁹⁰

Vaatamata sellele, et türklased olid peremehetsenud Ungaris 150 aastat ja sealt alles hiljuti välja aetud, võttis sultan vastu kontigendi ungari põgenikke, kes olid kaotanud vabadussõja habsburgide vastu 1703-11. Ülestõusu juht Ferenc Rákóczi II oma kõige lähemate meestega siirdus maapakku Poola kaudu, purjetades ümber kogu Euroopa kontinendi Konstantinoopolisse, kuhu jõuti 1717.a. Sultan määras neile elamispaigaks Rodosto linna (praegune Tekirdağ) Traakias, kus nad alates 1720.a. elasid mõnekümnes majas armeenia kvartalis Türgi riigi kulul ja sultani kaitse all. Viimane Ungaris sündinud põgenik, Rákóczi õuekirjanik K. Mikes, suri 1762.a., aga ungarlaste ühiskond püsis kuni aastani 1803.⁹¹ Seega pidas sultan seda ungari põgenikelaagrit ülal ligi sada aastat.⁹²

Veelgi omapärasem on poola ühiskonna tekkimine Türgis. Tagapõhjaks on kolm ebaõnnestunud vabadussõda aastatel 1830, 1848 ja 1863. Põgenikud nendest rahutustest asutasid siin oma küla, mis on tänani elujõulisena püsinud ja on seega huvitavaks rööbiknähtuseks eestlaste külale ja ühtlasi saatuskaaslasteks türgistamise ajajärgus. Nende külade vahel on alates 1960-ndatest aastatest ka sugulussidemeid - üks eesti tütarlaps Karsist abiellus poola külasse, kus ta on ka keele ära õppinud. Need asjaolud õigustavad veelgi põiget poola küla erakordselt põnevasse ajalukku.⁹³

1830.a. üritasid poolakad vabastada oma kodumaad venelastest. Katse ebaõnnestus ja paljud mässajad küüditati Kaukaasiasse sõdima tšerkesside vastu. Seal nad sattusid vangi ja müüdi orjadena türklastele.⁹⁴ Sellest sündmusest kuulis Pariisis elav poola vürst Adam Czartoryski, kes ostis oma kaasmaalased vabaks ja muretses neile maad. Igaile mehele jagati 15 hektarit ja nii asutati Adamoli küla Konstantinoopoli Aasia-poolsel maa-alal 15 km Bosporuselt. 1842.a. moodustati omaavalitsus ja poola ühiskonnale

määrati kuberner. Adampolist sai koguni „riik-riigis“ nn. semi-eksterritoriaalse staatusega ja oli alguses Prantsusmaa, hiljem Austria-Ungari kaitse all.

Kui ungarlased 1848.a. revolteerisid Austria vastu, oli nende hulgas ka poolakaid, kes põgenedes leidsid kaitset Adampolis. Krimmi sõja ajal (1853-56) moodustati siit poola üksus, kes sõdis türklaste poolel Venemaa vastu ja tänutäheks vabastas neid sultan Abdul-Mecid maksudest „igaveseks-ajaks“. Kahjuks läks see vääruslik dokument hiljem kaduma ja poolakad tehti võrdseks türgi kodanikega. 1863.a. tuli kolmas põgenikelaine, kui Poola oli taas püüdnud vabaneda Vene võimu alt. Et Adampol oli ette nähtud pelgupaigana ristiisku slaavlastele, võeti pärast Vene revolutsiooni vastu ka kontingent kasakaid.

Kuni Teise maailmasõjani olid sidemed hästi tihedad Poolaga, kust pidulikes vormides toodi kogu külale naisi. Ammust ajast on poolakatel oma (katoliku) kirik ja algkool. Rahvaarv on 100-150, pärismaalasi siin ei ela ja kõik räägivad poola keelt. Nimede türgistamisega 1930-ndatel aastatel muutis ka Adampol nime ja on nüüd ametlikult Polonezköy (= poola küla).

1848.a. põgenikelainega tuli Konstantinoopolisse ka ungarlasi. Nagu poolakaid, võttis sultan neidki lahkelt vastu, sest jällegi oli tegemist sultani vaenlaste (venelaste resp. austerlaste) vastu revolteerijatega. Põgenikest olevat mitmed konverteerunud islami usku ja poolakatest on mõned etendanud tähtsat osa Türki hariduselus.

Näiteid sultanite heatahtlikkusest muulaste suhtes võiks veelgi tuua, kuid need positiivsed nähtused tuhmuvad siiski türklaste organiseeritud lasteröövimise ja hilisema minoriteedipoliitika kõrval. Juba 1326.a. organiseeris sultan Orhan janitšaride sõjaväe (tü. 'yenu çeri' = uus üksus), mille tuumik moodustati ristiisku maadest röövitud lastest, kes said Konstantinoopolis sõjaväelise kasvatuse ja koolituse. Ilma rahvusliku identsuseta, ilma emakeelela, ilma sugulasteta kujunes nendest rühm, kellel polnud kaastunnet ühegi „vaenlase“ vastu, kellega Türki sultan sõdis. Janitšaride võim kasvas järjest ja alles seoses ühe mässukatsega nende poolt 1826.a. õnnestus sultanil janitšaride võimu murda ja sõjavägi ümber organiseerida.

Seevastu olid Osmani impeeriumi kreeklased ja armeenlased vabastatud sõjaväeteenistusest kuni viimse sultani kukutamiseni. Türgi hilisemas minoriteedipoliitikas on kõige hirmsamaks peatükiks armeenlaste vali kohtlemine. Veel möödunud sajandi keskel, enne reformipüüdlusi, oli armeenlastel kuulsus Türgi kõige lõajasema ja türklaste poolt kõige usaldatuma vähemusgrupina!

Muutuse tõid rahvuslikud tendentsid Armeenia vene aladel ja sealse rahvusriigi loomise küsimus, mis kõik äratas umbusaldust ja hirmu türklaste hulgas, kes tundsid ohtu „lausa türgi rahvaste südamaal“. Türgis alustatud reformipoliitikat tõlgitsesid armeenlased oma kasuks, nn. Noortürklaste liikumine hoopis vastupidiselt - ja türklaste käes oli vägi ja võim. Ja et armeenlased olid vabastatud sõjaväeteenistusest, polnud neil relvi ega kogemusigi organiseeritud enesekaitseks.

Ajalugu teab rääkida Türgis toime pandud rahvusmõrvast.⁹⁵ Nende vastu korraldati kõigepealt provokatsioon, et oleks põhjust neile „kätte maksta“. 1894-96 tapeti 200 000 armeenlast, osa neist Erzurumis, järgmine suurem aktsioon nende vastu algas 1908.a., mil kahe kuu jooksul ainuüksi Adana linnas Lõuna-Türgis hukati 30 000 isikut, ja 1912.a. puhkesid järgmised „rahutused“. Armeenlaste lõpliku hävitamise panid 1915-16 toime nn. Suur-Türgi esindaja Enver Paša ja siseminister Tala'at Paša. Pärast seda kui 1 845 000-päisest armeenia rahvusgrupist pool oli hukatud, lausub Tala'at Paša: „Armeenlaste küsimust ei eksisteeri enam.“

Rahvasteliidu kontrollkomisjon F. Nanseniga eesotsas tegi juurdluse ja pärast Esimese maailmasõja lõppu otsustati Sèvres'i rahulepingus 1920.a. president Wilsoni plaani järgi anda suurosa Ida-Türgist armeenlastele. Türgi versiooni järgi olevat hoopis kohapealne inglise komandant kindral Thompson omal algatusel Karsis armeenlaste kätte manööverdanud.⁹⁶ Ja seda seletust tunnevad eesti asunikudki: „Inglisman andis Karsis suolastele.“ Enne kui Rahvasteliit oli üleandmiseks vajalikud aktid täitnud, olid armeenlased pärast poolteist aastat kestnud võimutsemist oma „matel“ aladel Karsist juba välja aetud. Kuivõrd jäägitult armeenlasi hävitati, näitab asjaolu, et 1927.a. rahvaloendis oli neid Karsis maakonnas kõigest 21 isikut (ja 1970.a. mitte ainustki)!

Mis puutub teise suurde kristlikku vähemusse, kreeklastesse, siis neid on asunud kõikjal Väike-Aasia rannikul muinasajast saa-

dik - veel tänapäeval kannavad kõik vanemad türgi linnad nimesid, mille algne kuju on kreekakeelne. Viimased kreeka sisserändajad tulid alles viimasel sajandivahetusel. Esimese maailmasõja ajal oli Türgis linnu, kus kreeklaste olid koguni enamuses, näiteks Trabzonis Musta mere rannikul. Ja Karsi eestlaste naaberkülas, Azati külas, elas ainult kreeklaste - Armeenia sisemaal.

Sõda kreeklastega Lääne-Türgis 1920-21 vähendas tublisti kreeklaste arvu ja pärast Lausanne'i rahulepingut ja Türgi Vabariigi loomist 1923.a. hakati „minoriteete vahetama“. Kuni 1930.a. oli viidud 1,25 miljonit kreeklast Türgist Kreekasse ja vastupidises suunas ära toodud ligi miljon türklasi.⁹⁷ Küsitav on, kas see aktsioon oli humaansuse manifesteerimine või küüditamine; mõlemad rühmad olid küll säilitanud oma esivanemate usu ja kumbed, aga suur osa neist oli unustanud oma emakeele ja sattus nüüd umbkeelsena uude miljõosse. Sellest peale on kreeklastele elukohaks määratud kolm piirkonda Türgis, nimelt Istanbul ja saared Imbros ja Tenedos (praegu Ímroz ja Bozcaada).

Ka Kayseri maakonnas Kesk-Anatoolias elab suuremal arvul kreeklaste, aga nad on kõik türgistunud. Kreeklaste koguarv Türgis (1965.a. rahvaloendi järgi) on 74 000, aga neist räägib kreeka keelt emakeelena vaid 48 000. Seoses Küprose sõjaga suvel 1974.a. on kreeklaste arv veelgi vähenenud. Türgi allikate järgi olevat 800 jõukamat kreeklast sügise jooksul Kreekasse põgenenud.⁹⁸

Osmani riigi kapitulatsioon 1918.a. olevat olnud Türgi vähe-
musrahvustele meelt mööda ja see asjaolu kujundas vabariigi valitsuse suhtumise välismaalastesse. „Kättemaks“ tuli 1942.a. mil Türgi valitsus maksustas kõiki neid, kes olid Teise maailmasõja ajal väliskaubandusega profiiti lõiganud. Türgi kodanikest oli muhameedlastele üks tariif, mittemuhammedlastele, s.o. just kaubandusega tegelevatele kreeklastele, juutidele ja armeenlastele, teine tariif, mille järgi neil tuli maksta kuni kümme korda kõrgemaid makse. Kes ei jõudnud 15 päeva jooksul sularahas maksta, karistati sunnitööle küüditamisega.⁹⁹

Kõige suuremaks minoriteediks Türgis on kurdid, 2,2 miljonit 1965.a., Kagu-Türgi algasukad, kes olevat seal elanud juba 2400 aastat. Aga et nad on islami usku, on türklastel õnnestunud neid peaaegu maha salata, esitades muulastena üksnes kristlasi ja juute. Ametlikus keeles nimetatakse neid tihti mägitürklasteks,

kuigi on tegemist pärsia päritoluga ja indo-euroopa keelt rääkiva rahvaga. Kurdi probleemi ei eksisteerivat, aga ometi on nad sel sajandil mitu korda teinud mässukatseid. 1926.a. nad võimutsesid lühemat aega suurtel maa-aladel Kagu-Türgis, 1930.a. Ararati piirkonnas, 1938.a. Erzurumi edelapoolses maakonnas ja viimati nad mässasid 1960.a. Seoses nende rähutuste mahasurumisega on kurdide juhid kühidatad Lõuna- ja Lääne-Türki.¹⁰⁰

Suuruselt teiseks minoriteediks on araablased, 365 000 isikut 1965.a. Nad on saabunud Türki Osmani impeeriumi (kalifaadi) ajal ja „sisserändajatena“ neil pole mingeid nõudeid territooriumi suhtes, ehkki nad on Iraaki ja Süüria piiriäärsetel aladel enamuses. Araablased on küll ajalooliselt, usuliselt ja kultuuriliselt tugevasti seotud türklastega, aga käesoleval sajandil on Türgil olnud poliitilisi tülisid mitme araabia riigiga. Leidub paljugi türklasi, kes on Iisraeli pooldajad!

Juute oli Türgis 1965.a. rahvaloendi järgi 40 000 ringis. Huvitaval kombel pole kuulda olnud meeleavaldustest nende vastu seoses Iisraeli loomisega 1948.a. ega kahe sõja ajal 1967.a. ja 1973.a.

Võib küsida, milline oleks eestlaste poliitiline staatus siin maal, kui keegi vaevuks seda määratlema. Karsi ajalookirjeldajad ei anna nende tulekule mingit tagapõhja, arvates, et nad tulid kohe pärast Karsi vallutamist 1878.a. ja mitte 1886.a. Nii tekib mulje, et venelastega koos tulnud rahvad on kõik selle režiimi esindajad, seega okupandid ja mitte immigrandid või koguni põgenikud.

Selle poolest on poolakate siinolek rohkem „õigustatud“, sest nad on põgenikud ja pealegi Türgile sõbralikust rahvusest. Poola oli nimelt esimesi riike, mis 'de jure' tunnistas Osmani riiki. Türgi ja Poola vahelised kontaktid on nii vanad, et peale albaanlaste on poolakad ainsad eurooplased, kellele türklastel on oma - mitte-euroopalik - nimetus.¹⁰¹

Nende asundus Polonezköy on Istanbulis päris tuntud ja sellele on ka palju reklaami tehtud. Lähedus suurlinnale ja ometi peaaegu puutumata loodus on tõmbejõuks turistidele ja suvitajatele. Nii on alates 1960-ndatest aastatest Polonezköyst kujunenud populaarne väljasõidu eesmärk pühadel ja nädalalõppudel. Tänapäeval elatuvad poolakad peaaegu täielikult pansionipidamisest. Kuid see ei tähenda, et poolakatest „käärid“ oleksid aktsepteeritud - nende ilus

metsakalmistu valgete marmorkivide ja -ristidega on nende oma türgi külaliste poolt hirmsasti rüüstatud! Paregu elab siin 100-150 isikut, kes kõik räägivad poola keelt, lapsed ka. Aga siingi on väljarändamine käimas...

Kui kõigis Euroopa riikides mitmesuguste rahvusvaheliste lepingute tulemusena välismaalaste arv järjest kasvab, on Türgis (mis peab end Euroopasse kuuluvaks) olukord vastupidine. Sajandi vahetusel oli siin miljoneid välismaalasi. 1965.a. rahvaloendi järgi oli Türgi 31 miljoni kodaniku hulgas mittetürklasi järgmiselt: kurde 2,2 miljonit, araablasi 365 000, armeenlasi 70-100 000 (usu järgi arvestades), kreeklassi 74 000, juute 40 000, grusiinlasi 34 000, laase (grus. suguharu) 26 000, assüürlasi 21 500, teisi vähem.

Võib küsida, kuhu on selles statistikas jäänud tatarlased, tšerkessid ja mustlased. Tatarlastest põgenikke saabus suuremal hulgal Rumeeniast 1885.a. ja Krimmist 1920-21, Esimese maailmasõja ajal oli neid kogu Taga-Kaukaasias. Ometi oli Karsi maakonnas tatarlasi viimati 1927.a. 8 isikut. Ja kogu Türgis ei ulatu nende arv 20 tuhandeni. Alates 1860.a. on põgenikena Türki tulnud vähemalt pool miljonit tšerkessi (nii Kaukaasiast kui ka Balkani kaudu). 1970.a. oli neid Karsi maakonnas vaid 110 isikut. Nii tatarlased kui ka tšerkassid, on ilmselt assimileerunud türklastega. Mustlasi olevat tänapäeval Türgis 50 000 ringis, aga statistikas nad on pärismaalasetga kokku sulanud.

Rahvaloendi ankeetlehtedel on lahter emakeele jaoks ja kõige parema võõrkeele jaoks ja on ka võimalus märkida, et türgi keelt üldse ei oska. Lõplikust ülevaatest ei selgu aga, kas näiteks saksa emakeelega isik, kes türgi keelt ei oska, on kunagine väljarändaja ja türgi kodanik või hoopis siin ajutiselt tööl.¹⁰² Välismaalastena oli 1960.a. registreeritud 900 000 isikut, kuhu juures Türgi vähemusrahvused ja siin ametis olevad välismaalased on kokku arvatud.¹⁰³

Nagu näha, ei anna registreeritud emakeel õiget pilti vähemusrahvustest. 1970.a. rahvaloendist selgub nimelt, et Karsi maakonnas pole kellelgi emakeeleks eesti keel - ja ometi me teame, et neid oli arvult 15. Tõenäoliselt nad panid türgi keele emakeeleks ja eesti keele kõige paremaks „teiseks keeleks“. Ka selles kategoorias eesti keelel oma lahtrit ei ole, vaid koos muude ha-

ruldaseimate keelte kõnelejatega on sinna kantud 61 isikut (1965.a.: 455) ja nii ei saa nende täpset arvu sealt kätte. Samuti toimisid viimasel rahvaloendil nn. volgasakslased.¹⁰⁴ Niisiis võib arvata, kuhu kadusid tatarlased ja tšerkessid.

Mõtlemapanev on fakt, et Karsi maakonnas on 22 616 isikut,¹⁰⁵ kes ei mõista türgi keelt. Ja ometi pole kahe generatsiooni kestel saabunud sisserändajaid ega põgenikke ega ole muudetud riigipiire, ja koolid on türgikeelsed!

Omamoodi diskrimineerimiseks on rahvastiku ülevaadetes laht-rid „islami vähemuste keeled" ja „muude vähemuste keeled". Esi-messe on paigutatud türgi, semiidi, kaukaasia ja mõningaid indo-euroopa keeli (kurdi, albaania, bosnia). Muude keelte hulka kuu-luvad ms. need slaavi keeled, mida räägivad mittemuhameedlased. See seik on iseloomustav Türgi vähemuspoliitikale.

Türgi on K. Atatürki sõnadega „kogu maailma rahvaste sõber" ja aastast 1926 kehtib seadus, mille ees kõik kodanikud on võrd-sed.¹⁰⁶ Nii naudivad vähemusrahvused kõiki neid õigusi, mis türk-lased ise. Neil on õigus sõnas ja kirjas oma mõtteid avaldada il- ma eeltsensuurita, nad võivad pidada avalikke kogunemisi ja orga- niseeruda. Neil on liikumisvabadus, mis hõlmab ka elukoha valiku ja sisse- ja väljarändamise. Neil on usuvabadus ja jumalateenis- tusi võib avalikult pidada ja kui keegi peaks püüdma neid takis- tada, siis teda karistatakse jne.

Ja et need õigused on maksvad, näitab armeenlaste ühiskondlik tegevus. Istanbulis on 60 000-päisel rahvusgrupil 20 kirikut, oma algkoolid ja 15 perioodilist väljaannet, neist kaks päevalehte.¹⁰⁷

Aga - sellest on vähe! „Muulased" tunnevad nii rahva kui ka bürokraatia vaenulikkust rõhuvana. Kui nende lapsi ei lasta rahas kooli minna, kui nende põldudelt varastatakse öösel vilja, kui politsei kuulab neid üle nende väliskülaliste pärast, kui nende surnuaedu rüüstatakse, just sellepärast, et nad on „käärid" - mis kasu on siis protsessimisõigusest! Või kas saab kogu rahvast koh- tusse kaevata?

Turist ei saa armeenlastega vabalt rääkida nende oma asutus- es, sest nad kardavad oma türgi kaastöölisi. Ja välismaalaste institutsioonides soovitatakse samadel põhjustel mitte nimetada armeenlasi - mõni türgi ametnik võib kuulda! Ja milline on vähe- musrahvuste argipäev kuskil Anatooolias, seda pealinnas ei aima- tagi.

Kagu-Türgis Mardini maakonnas elab kristlikke assüürlasi 36 külas. Nad räägivad omavahel aramea keelt ja oma kommete poolest nad erinevad türklastest sedavõrd, et viimased tungivad neile ühtelugu kallale. Kohalikud võimud on sellest teadlikud, aga ei suuda midagi teha, et assüürlasi kaitsta. Nii võimud kui ka assüürlased ise teavad, et siin ei aita muu kui väljarändamine.¹⁰⁸ Ja väljarändamismõtteid mõlgutavad teisedki rahvused...

Jumalaga, Kars ja Erzurum

Isoleeritud rahvakillukesel on muidugi väljarändamise küsimus sagedaseks kõneaineks, seda eriti siis, kui on põhjust rahulolematuseks ka majanduslikust küljest. Arutatakse endisi väljarändamisi ja võimalusi, mis on käest läinud ja neid, mis võib olla veel ees seisavad. 1960-ndate aastate teisel poolel kandus osa sellest murekoormast üle maade ja merede, kui eesti ühiskond läänemaailmas hakkas Karsi eestlaste saatusest huvituma ja arutama abistamise võimalusi.

Esimesed väliseestlased olid käinud Karsis nende elu-oluga tutvumas ja esitasid oma muljeid kõigepealt ajakirjanduses. Sügisel 1967.a. ilmus esimene artikkel¹⁰⁹ ja see toodi enam-vähem samaaegselt ära eesti lehtedes Rootsis, USA-s ja Kanadas. Kuigi see polnud just kaebena esitatud, läks nähtavasti paljudele südamesse Karsi eestlaste mahajäetus: polnud eesti kirikut, kooli, raamatuid, ajalehti, moodsatest mugavustest rääkimata; asunikel polnud õieti täpsemaid teadmisi Eesti rahva saatusest pärast möödunud sajandi suuri väljarändamisi. 1890-ndate aastate venestamine, Vabadussõda, Eesti Vabariik, Teine maailmasõda vene ja saksa okupatsioonidega, põgenikelaine ja pagulasühiskond olid nendest peaaegu märkamatu mõõda läinud. Ja nüüd äkki tekkis kontakt rahvaga, kes olid need saatuslikud ajad läbi elanud!

Nii Karsi eestlastele kui ka artikli autorile saabus kirju peaaegu igalt mandrilt. Mõned kirjutajatest - nimelt Austraaliast, Brasiiliast ja USA-st - olid neile kauged sugulased või olid nad ise (või mõni nende sugulane) ammu-ammu Karsis elanud. Tuli mitmesuguseid abipakkumisi, huvitaval kombel küll peamiselt kirjanduse osas. 1967.a. sügisel läks teele pakk vaimulikku kirjandust

õp. K. Veemi ja Stockholmi EELK vahendamisel ja mitmekõiteline koguteos „Meie maa“ Eesti Kirjanike Kooperatiivilt. Eesti Abi New Yorgis pakkus abi raamatukogu koostamisega ja üks lehelugeja soovitas taolist aktsiooni käiku lasta Rootsi eestlaskonna osavõtul. Et aga Karsi eestlased olid ise teatanud, et nad „juturaamatuid ei soovi“, jäeti need projektid edaspidiseks.

Teine etapp algas Toronto vabakiriku pastori Helmut Rüdmi külaskäiguga Karssi. Ka temale olid mitmed kaasmaalased kirjutanud, soovitudes ülemaailmsete evangelisatsioonireiside kavasse võtta Karsi eestlased. Nii ta külastas neid kevadel 1968.a. Kogu jõudnult kirjutas ta nende käekäigust mõne artikli¹¹⁰, pidas ettekandeid koos valguspiltide näitamisega ja kõneles neist „Ususõnumi“ nimelistes raadiosaadetes.

Tõhus tutvustamiskampaania väliseestlaste kõige suuremas keskkuses andis ka tulemusi: paljud Kanada ja USA eestlased sirutasid käe abiandmiseks. Raadiosaadete kaudu laekus jõuluningiks 1200 kanada dollarit ja järgmisel aastal umbes 1400 dollarit. Need summad jagati võrdselt perekondade vahel pärast seda, kui Türgi võimud olid vastavad protsendid maha arvanud.

Teiseks saadeti riidepakke, nii nagu neid oli saadetud kaasmaalastele Saksamaa põgenikelaagrites: pruugitud, kuid puhtakpestud terved ja nägusad riided. Selgus aga, et türgi tollimaks niisugustele pakkidele on nii kõrge, et ka kui paki saaja riiete mitesobivuse korral need linnas kohe maha müüs, sai ta nende eest vähem raha kui oli nende eest tolli maksnud! Sellepärast palusid Karsi eestlased, et neile pakke edaspidi ei saadetak.

Samaaegselt nende kingitustega saabus üks raamatupakk, mis sisaldas türgikeelseid piibleid. Need olid postitatud Euroopas ja nende eest tuli tariifide kohaselt maksta hinnast 50% tolli, kuigi need olid trükitud ja välja antud Istanbulis! Nii võib teinekord kaasmaalaste lahkus ja abivalmidus ka majanduslikke muresid tekitada...

Meie ajalehtedes hakkas ilmuma üha enam artikleid Türgi eesti asunike kohta ja autoriteks olid juba isikud, kes ei kirjutanud oma isiklikest muljetest Karsist, vaid arutasid kaasmaalaste ületoomise võimalusi Kanadasse. Veebruaris 1970.a. esitasid Karsi eestlased õp. H. Rüdmi vahendusel oma soovivaaldused Kanadasse sissejätkamiseks Kanada saatkonnale Ankaras. Aprillis 1970.a.

kutsus Torontos asuv Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu eesti organisatsioonide esindajaid informatsioonikoosolekule ja seejärel astuti ühendusse Kanada immigratsiooniministeeriumiga. RVN-i esildisele vastas minister, et kõnealuseid perekondi ei saa üle tuua põgenike vastuvõtu korras, vaid tuleb käia tavalist immigratsiooni teed.

Juulis 1970.a. moodustati Karsi eestlaste abistamiseks organisatsioonivaheline komitee, kuhu kuulusid järgmiste organisatsioonide esindajad: Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu, Eesti Abistamiskomitee, Eesti Liit Kanadas, Eesti Võitlejate Ühingu Liit, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kogudused, Eesti Vabakogudused, Eesti Majandusklubi, Toronto Eesti Ühispank, ajalehed Vaba Eestlane ja Meie elu.

Toronto Eesti Ühispangas avati arve nr. 4937 Türgi Eesti Abistamise Fondi nimel ja sellesse kanti esimese summana 350 dollarit Eesti Abistamiskomitee poolt. Hiljem laekus toetusi Kanada eesti organisatsioonidelt ja eestlastelt Kanadas ja Inglismaal. Päris kiiresti leiti ka käeandjad, Kanada kodakondsusega jõukamad eestlased, kes võtaksid majandusliku vastutuse endi peale ja lahendaksid elu- ja töökoha küsimused. Nii võidi juba uuesti pöörduda immigratsiooniministeeriumi poole Ottawas.

Kanada valitsus on sisse seadnud punktide süsteemi, mille alusel peaks selguma sisserändaja vastuvõetavus. Ankeetlehtedel on eri nõuded, millede täitmine annab maksimaalselt 10 hüvituspunkti ja nõutav kogusumma on 100 võimalikust punktist 50. Komitee eelarvestuse kohaselt pidid Karsi eestlased vajaliku arvu punkte saama. Nõuete hulgas oli ms. algeline inglise või prantsuse keele oskus, õpitud elukutse (kusjuures põllutööd ei arvestata), kooliharidus (1 punkt iga aasta eest), käeandja ja lähemad sugulased Kanadas. Sisserändaja ideaalseks vanuseks peetakse maksimaalselt 30 aastat; selle piiri ületamisel arvatatakse iga aasta kohta üks punkt maha.

Selle süsteemi järgi kogusid mõned eestlased nõutavast summast vaid pooled punktid, teised vähem. Nimelt ei oska ükski neist inglise ega prantsuse keelt (küll aga leidub saksa ja vene keele oskajaid), kooliharidust on noorematel 5 aastat, teistel vähem, dokumenteeritud elukutset pole peaaegu kellelgi jne.

Juunis 1970.a. sai Karsi eestlased vastuse Beirutis asuvast Kanada immigratsiooniametist (mille alla Türgi kuulub) Ankarasse

läkitatud sooviavaldustele. Vastuses öeldi, et sisserändajatena nad ei vasta nõuetele hariduse ja oskuste poolest.¹¹¹

Nii jäi ainsaks võimaluseks taotleda sisserändamisluba humanitaarsel alusel, tõstes Karsi eestlasi esile rasketes tingimustes elava etnilise minoriteedina, kellel on asukohamaa elanikest erinev emakeel ja usk. RVN-i kaudu saadeti esildis immigratsiooniministrile A.J. MacEachenile ja selles rõhutati, et kõigi kümne perekonna (55 isiku) jaoks on käeandjad ja et peale selle võtab kogu Kanada eestlaskond vastutust kanda oma organisatsioonide ja kirikutega. Augustis 1970.a. tuli eitav vastus, milles minister ms. tõi esile Türgi valitsuse arvatava negatiivse suhtumise niisugusesse aktsiooni, samuti selle tagajärjed muude etniliste gruppide väljarändamisele oma praegustest asukohamaadest.

Kõiges selles töös, mis Kanada eesti organisatsioonid on teinud Karsi eestlaste ja nende volgasakslastest sugulaste heaks, leidub ka vähem õnnestunud seiku.¹¹² Käendajate otsimisel lähtuti küll põhimõttest, et gruppi tuleb pidada tervikuna, s.t. otsustati viimсени kõik Türgist ära tuua. See põhimõte oleks aga pidanud valitsema ka teisel etapil, Kanada pinnal. Nad oleks tulnud paigutada kas Torontosse või Vancouverisse, mitte aga jagada neid kahe keskuse vahel. Türgis on sugulaste kokkuhoidmine ja perekondlik läbikäimine fundamentaalse tähtsusega ja eestlasedki peavad kinni endisest suurperekonna struktuurist. Eks ole kahju, kui niisuguse tagapõhjaga inimesed, näiteks kaks venda, ei saaks tutvuda uue ühiskonnaga üheskoos, ei saaks võib-olla esimesel aastal kordagi teineteist külastada kauguste tõttu!

Ja see kokkuhoidmine on äärmiselt vajalik, sest mõeldagu vaid, kui erinev on igapäevane elu Ida-Türgi legendikel ja Toronto taolises suurlinnas! On näiteid sellestki, kuidas tagasikutsutud väljarändajad pole kodunenud isegi oma esivanemate kodumaal, emakeelses miljöös.¹¹³

Oodates Kanada immigratsiooniameti vastust uutele palvekirjadele hakati juba mõtlema, kuidas toimida, kui kogu ettevõtmine peaks lõplikult ebaõnnestuma. Oma reisidel Austraaliasse tutvustas pastor H. RüdmiK Karsi eestlaste olukorda ka sealsele eestlaskonnale ja rõhutas panuse tarvilikkust. Ta sai seal eesti organisatsioonide nõusoleku vajaduse korral Kanada eestlastelt kogu projekti ülevõtmiseks, s.t. Karsi eestlased kutsutakse Austra-

liasse , kus tuleks teha ettevalmistusi samas ulatuses kui Kana-
das. Asjaajamise võttis enda peale Eesti Seltside Liit Austraalia-
s.

Pastor Rüdmiik käis ka aupea konsul Ilmar Heinsoo volitusega
Austraalia valitsuse vastavate instantside juures, kus „osutati
vastutulekutahet“. Austraalia on nimelt viimastel aastatel võtnud
vastu hulgaliselt türklasi, pealegi ilma eriliste nõueteta hari-
duse ja elukutse suhtes.

Kuivõrd suureks oli vahepeal läinud „eesti avalikkuse“ huvi
Karsi eestlaste saatuse vastu, peegeldavad kas või sensatsioonilised
pealkirjad meie ajalehtedes kevadel 1972.a. näiteks „Türgi-
maa eestlased lahkuvad Türgist Austraaliasse“.

Kolmanda riigina on arutlustes esinenud Saksa Liitvabariik.
Aga vastandina Kanadale ja Austraaliale pole sinna keegi mingit
aktsiooni korraldanud, ka Karsi eestlased mitte, vaid Saksamaa on
kolmanda võimalusena iseenesest välja kasvanud. Esimene maakuula-
ja käis seal juba 1964.a., aga uue kodumaana on seda kujutletud
alles 1970-ndatest aastatest, kui tundus, et Kanadast ja Austraalia-
siast midagi välja ei tule. Kanadasse oleks tõesti tahetud minna,
aga Austraaliasse mitte, sest sealt olevat mitmed türklased pet-
tunult tagasi pöördunud, jutustades, et töö on ränk ja kliima
halb - liiga kuum!

Mõned Karsi eestlased elavad Saksamaal pidevalt aastast 1965,
teistest on enam-vähem igal aastal üks perekond läinud. Aga järje-
kord on pikk, sest Saksamaa sümboliseerib türklastele tulevikku
ja 1974.a. oli neid seal koos perekondadega juba 800 000 isikut
ja Münchени piirkonda nimetavad nad juba ise naljatledes türgi
maakonnaks. Ka teistes Kesk- ja Põhja-Euroopa riikides on suure-
mal arvul türgi töölisi. Elukoha suhtes pole aga suuremat valikut,
sest enamasti saadetakse ühe provintsi elanikud kõik samasse kan-
ti.

Eestlased asuvad peamiselt Crailsheimis (Baden-Württembergis),
kus nad töötavad aladel, millele tavaliselt suunatakse ilma keele-
oskuseta välismaalisi, nimelt vabrikutööle, metalli- ja puutööstu-
sesse. Nende volgasakslastest sugulased räägivad aga kõik emakee-
lena saksa keelt ja nii nad on tihti teiste tööde peal. Üks ees-
ti-saksa perekond muretses endale ühte Münchени eeslinna uue nägu-
sa motelli ja sellesse on kogu perekond rakendatud oma tööjõuga.

Mõttega Karssi jäänud eestlasi kiiremini Saksamaale saada, otsiti ajalehes „Eesti Rada”¹¹⁴ käeandjad: „Türgist on aga Saksamaale töölesoovijaid palju ja kui nad jäävad tavalises korras oma järjekorda ootama, siis kehtaks see koguni oma neli-viis aastat. See oleks aga kiirendatud korras väljaspool järjekorda sel juhul võimalik, kui nad saaks siit mõnelt vabrikult või asutuselt töögarantii... Või on koguni eestlaste endi hulgas neid ettevõtjaid, kes vajavad töökäsi?” Varsti selgus, et Karsi eestlased võivad juba ise esineda garantiandjatena oma sugulastele.

Kindel igapäevane töö - vastandina talutööle Türgis, kus Karsis pole tööd leida kogu talveperioodiks oktoobrist maini - on andnud eestlastele hoopis teise majandusliku aluse. Muidugi on kõigepealt tulnud sisse seada korterid ja muretseda mitmesugust varustust, riideid jne., aga lihtsate eluviisidega harjunud rahvas on siiski võinud kõrvale panna mõndagi oma Karssi jäänud sugulastele. Kes on sõitnud neile Saksamaalt külla, on pakkinud oma kohvid täis kingitustega. Üldse on sidemed hoitud tugevatena - jõuludeks püütakse ikka Karssi sõita, ehkki on tegemist 3000 kilomeetrise vahemaaga, ja suvepuhkust kasutab mõni selleks, et sealsetest lõikustöödest osa võtta.

Kohanemisprotsess ei näi olevat valmistanud suuremaid raskusi. Eestlased on eurooplased ja möödunud sajandi väljarändajatele on vanast ajast tuttav sakslaste ellusuhtumine ja mõtlemisviis. Enam või vähem teadlikult on Karsi eestlased esindanud seda joont türgi ja muude aasia rahvaste hulgas, jättes neile mõneti võõra mulje. Niisiis, nüüd ollakse tagasi õiges kultuuripiirkonnas...

Eriti kiiresti on muidugi noored omaks võtnud uue elamisviisi. Siin on mõtet tööd teha, sest sellega võib oma olukorda parandada, siin on ka jõudeajaga midagi peale hakata, sest siin leidub palju, mis pakub huvi. Endised Karsi eesti noored riietuvad juba ammu moodsalt, nad on endile muretsenud grammofonid, magnetofonid, jah, mõni isegi auto, millega sõidetakse vahel „grünesse”, mis oleks ennekuulmatu asi Karsis. Üks noormees ütles Karacaöreni kohta, ehkki naljatlevalt, et seda küla, kus ta on veetnud kogu oma lapsepõlve, ta ei taha enam nähagi.

Kahjuks elavad nad Saksamaal niisuguses piirkonnas, kus on vähe eestlasi. Aga juba mõni aasta tagasi otsis Eesti Keskkomitee esimees Joh. Västriik nad üles ja kutsus osa võtma eestlaste

uritustest.¹¹⁵ Sellest peale on neid nähtud paljudel kogunemistel: suvepäevadel Münsteris, jõulukoosviibimistel Geislingenis, ja kaks poissi on mõnel suvel viibinud Keskkomitee poolt korraldatud suvekodus Oldenburgi lähedal. Positiivsed muljed nendest suurüritustest on kandunud Karssigi, kus teatakse ka seda rääkida, et ühe noormehe eesti keel olevat Saksamaal kiiresti paranenud.

Seoses järjest suureneva tööpuudusega Euroopa riikides tekitab muret Saksamaal asuvate Karsi eestlaste staatus - nad on nn. küla-
listöölised. Kuna näiteks Rootsis soovitakse välismaalasi kiiresti kasvatada „headeks rootslasteks“ ja imestatakse, et need ei kasuta kohe võimalust Rootsi kodakondsust taotlema, on olukord Saksa Liitvabariigis sootuks teine: välismaalastest töölistele on juba ette teatatud, et töö on ainult ajutist laadi. Nii kaua kui eestlastel on leping oma tööandjaga, ei võidavat neid maalt välja saata saksa töötatöölise olukorra parandamiseks. Aga konjunktuuri halveneses leidub selleks võib-olla siiski mõni lisaparagrahv?

Päris kindel võib inimene olla ainult kodakondsusega ja seda võib taotleda see, kellel saab Saksamaal 10 aastat täis.

Perekondlikult on nad seotud ka volgasakslastega, kellest ju Saksa Liitvabariik peaks olema huvitatud. Siin on tegemist grupiga, kellel on emakeeleks saksa keel, ehkki nende esivanemad rändasid juba 1763.a. Thüringenist Volga-aladele, kust nad jõudsid viimaks Tiflisi kaudu Karssi.¹¹⁶

Kui nüüd katsuda võrrelda Kanadat-Austraaliat ja Saksamaad asukohamaadena Karsi eestlastele, jättes kõrvale keerulised poliitilis-majanduslikud küsimused, siis võib küll praeguse lahendusega hästi rahul olla. Esiteks on Saksamaa nii lähedal, et seal võib korduvalt „proovi peal“ käia, vahepeal jälle kodusetega asju arutada, enne kui midagi lõplikult otsustatakse. Pealegi need, kes sinna ühel või teisel põhjusel kaasa ei lähe, ei ole lõplikult maha jäetud. Ja sidemed kodukohaga, vana tuttavaga, on kindlasti suureks toeks. Kanadas või Austraalias äkki üles ärganuna võib ehk sellest, et „maailm on paigast ära“.

Teiseks on Saksamaa Karsi eestlaste oma lahendus. Nad on ise käinud seda maad vaatamas ja oludega tutvumas. Kindlasti annab neile suurema rahuldustunde omal algatusel ja oma kuludega sinna siirduda kui „vaesestunud väljarändajatena kroonu kulul“ uuele asumaale sattuda, nagu Livonia ja Allmäe asundustest Karssi 1886...

Aastal 1981, kuus aastat pärast selle raamatu kirjutamist, külastasin jällegi „oma“ eestlasi, kirjutades järjekordse reportaaži. Osundan sellest mõned lõigud.¹¹⁷

Olen teadlik põua tagajärgedest sealsete eestlaste talutöödele ja sellepärast oli mul tänavu hea meel näha kogu Ida-Türgit haruldaselt värske ja rohelisena. Mida lähemale jõudsime Karsile, sõites läbi Ararati-nimelise maakonna, seda rohkem pilvi, ja linna sisenes meie buss lausa paduvihmas.

Sõitsin koos lõunarannikult pärinevate sõduritega ja neile oli esimene mulje kuulsast garnisonilinnast kindlasti masendav; neid ootab siin 16 kuu teenistusaeg. Linnas oli sild suletud ja buss pidi keerutama mööda poriseid sillutamata uulitsaid. Nende ääres asetsevad majad - ehitatud perekonna omal jõul ja ilma ehitusmeistri näpunäideteta - olid niivõrd lagunenud kui mitte lausa purud, nagu oleks sõda alles hiljuti siit üle käinud. Tõsi küll, sõjaseaduse all on Türgi olnud juba mõnda aega, kuid tapmised on käinud rohkem metsiku-lääne stiilis...

Türgi eesti asunike arv on vähenenud ka põgenemise teel. Viimaste aastate poliitilised rahutused Türgis ja sagedased kokkupõrked relvastatud üliõpilaste vahel nõudsid palju ohvreid ega jätnud ka Karssi puudutamata. Eestlased teavad jutustada, et vaskpoolsed koolipoisid pidasid jahti rikkastele või kõigile, keda arvati vähegi jõukamaks, ja nii põgenes ülepeakaela Istanbuli üks linnas elunõu eesti segaperekond, jättes maha oma äriettevõtte kinnis- ja vallasvaraga. Hiljem sõitis perekonnapea Karssi tagasi likvideerima, mida enam likvideerida oli.

Möödunud aastal valitses täielik pööd, hiliskevadest peale ei sadanud Kirde-Türgis üldsegi vihma, vili ikaldus ja loomadele polnud kuskilt heina võtta. Ja kui sügis jõudis kätte, tuli ringi vaadata, kust kõige hädavajalikumat osta, et loomad - ja inimesed - talve üle elaksid. Nii toitusid loomad peamiselt aganatest, mida tuli kalli raha eest tellida kaubarongidega Ankarast. Osa oma karjast pidid eestlased siiski tapma.

Kui linnas kuuldi, et kavatsen minna 5 kilomeetrit eemal asuvasse Karacaöreni külasse jalgsi läbi põhjatu pori, vangutati kaastundlikult pead. Jäin siiski oma otsusele kindlaks, sest ma tahtsin uuesti läbi elada selle tee iga käänaku ja tähele panna möödunud aastate pisemaidki muudatusi. Ja uut leidus mõndagi. Kõigepealt

oli lõunapoolne agul end laiutanud küla suunas ja kui vaateväli avardus, kerkis teeraja kummalegi poole kilomeetri pikkune ja kolme meetri kõrgune okastraataed, mille taga ei paistnud olevat midagi iseäralikku. Selgus, et selle maa-ala oli linn külaelanikelt paari aasta eest võõrandanud uue suhkruvabriku jaoks, kuid sinna pole midagi peale ehitatud. Nii käib külarahvas seal öösiti salaja lambaid karjatamas, millest jutustavad pärast järjekordset sadu tuhanded jalajäljed. Muidu saadetakse loomad - ja naised ja lapsed samuti - suvisele nuumamisele mägikarjamaale ehk jailasse, mispärest küläd vajuvad otsekuu kaks kuud kestvasse suveusesse.

Oli muudki uut näha panoramaal, mis veel mõne aasta eest pakus matkajale mäenõlvakute vahel vaatamiseks ainult sinist taevast ja kollakaspruuni maad ilma ühegi tsivilisatsiooni tundemärgita, isegi ainustki puud polnud silmapiiril. Nüüd sammuvad telefonipostid uhkesti külasse, ehkki telefoniühendust veel ei ole ja eemalt paistavad mitmed vabrikud, mis saastavad seni imetlemisväärsest puhast õhku. Ja siiasamasse ehitatakse parajasti uut lennukit selle asemel, mis jäeti maha viisteist aastat tagasi.

Ja seal ta siis ongi, endine Novo-Estonskoje (ehk Novestonka), praegune Karacaöreni küla: sada madalat põllukividest ehitatud ja mätaskatustega maja, reeglipäraselt korraldatud ümber küla ainsa tänava. Vähe on maailmas paiku, mis pakuvad silmale nii vähe, ja mis tekitavad minus niisuguse tülpimuse tunde, aga kuhu olen ometi nii palju kordi suurte kauguste tagant kohale sõitnud.

Ei teadnudki arvata, keda ma eestlastest kohtan, sest soikuva kirjavahetuse kaudu teadsin vaid, et järele olevat jäänud kaks perekonda, kuna kõik teised elavad Saksamaal. Peatselt kuulsin, et maisest vaevast oli vabanenud kaks kõige vanemat eestlast, mu parimaid vestluskaaslasi Miina Albu (77 a. vanuses) ja tema vend Karl Tomson (70 a. vanuses). Nad on maetud eestlaste surnuaiale - mis on õpetaja õnnistatud paik, nagu ikka toonitatakse -, kus mu silm on varem seletanud 243 kalmu. Muhameedlaste maal ei ole kristlastel võimalik lahkunute puhkepaika kaunistada ega seda risti ja nimega tähistada. See maa-ala kuulub nüüd tulevase suhkruvabriku piirkonda ja nii valitseb vähemalt praegu rahu selles puhkepaigas.

Kui ma viibisin esmakordselt eesti külas a. 1967, kuulusid rahvusgrupp (koos sakslaste, venelaste ja teistega, kellega oli perekonnasidemeid) üle poolesaja isiku. Grupp elab praegugi enam-

-vähem koos, kuid Saksamaal, Stuttgarti lähedal asuvas Crailsheimis (ja mõned Münchenis). Väljarändamine sinna oli nende endi lahendus ja järgnes meie abistamisorganisatsioonide ebaõnnestunud katsetele muretseda neile sisserännuluba Kanadasse või Austraaliasse. Saksamaalt saadud suvepuhkuse on nad tihti vahetanud talgutööde vastu Türgis, kus on omakseid abistatud viljakoristamise töödel. Jõuluvahetajalgi on olnud võimalik üksteist külastada ja Saksamaa eesti suvepäevadel on samuti nähtud Crailsheimi eestlasi, nii ka tänavu.

Eespool oli juttu eesti rahvusgrupi vähenemisest surma, väljarändamise ja põgenemise tõttu. Karacaörenis elunevaid noori perekondi on samaaegselt õnnistatud lastega; Vidrik (Fridrik) ja Olga Albuki ning Yevalt (Evald) ja Ilena Albukil on kummalgi kolm last. Kui kaasa arvata nende eesti asunike järeltulijad, kes elavad linnaelu mujal Türgis, siis on eesti keele oskajaid ainult 5-6, sest lastele, s.o. viiendale põlvkonnale, ei ole olnud võimalik õpetada eesti keelt emakeelena.

Türgi Eesti Abistamise Fondi pangaarvele nr. 4937 Toronto Eesti Ühispanga juures on aastate jooksul laekunud annetusi nii organisatsioonidelt kui ka eraisikutelt. Mõnel ikalduse aastal on sellelt arvelt raha välja võetud ja Karsi eestlastele jagatud. 1989. aastal, mil eesti asundusse oli jäänud vaid üksainus perekond, Fridrik Albuk naise ja lastega, otsustati panga hoiuarvelikvideerida. Viimase toetussumma andis, neile Karsis isiklikult üle -- otsekui sümboolse aktina -- sama mees, kes neid omal ajal taasavastas: Dr. Paavo Roos.

Eesti-Türgi kontaktidest

Mõned teavad rääkida, et türklased peavad meid oma hõimurahvaks. Mida nüüd arvata sellest väitest ja selle väärtusest? Kõigepealt peavad türklased oma sugulasteks kõiki nimekamaid rahvaid, kes asusid Lähis-Idas enne nende saabumist ja kelle etniline kuuluvus on hämaruse katte all. Nad peavad oma sugulasteks 3000-2000 e. Kr. läänemaailma kultuuri sünnitanud sumereid. Teiseks on võetud kampa ka hetiiidid 2000-1300 e. Kr., kuigi on juba tõestatud, et need kõnelesid indo-euroopa keelt.¹¹⁸ Uhked ollakse ka

hunnide üle, kes Attila juhtimisel 350 p. Kr. tulid, vallutasid hobuse seljast Ida-Euroopa ja lahkusid. Suurteks sugulasteks peetakse kui mitte lausa mongoleid, siis vähemalt nende kuulsaid juhte Tšingis Khaani ja Timur Lenki. Esimese jõukudes oli tatarlasi ja teise omades vähemalt tatarit verd. Aga mõlemad andsid osmanitürklastele hävitavaid hoope, okupeerides omal ajal osa türgi maa-aladest. Tänapäeva Türgis kajastuvad need nimed ms. kahe suure panga nimes Sümerbank ja Etibank ja meesnimedes Atilla, Cengiz ja Timur.

Teisest küljest on üpris vähe türklasti, kes on kuulnud Eestist ja eestlastest. Ja kui, siis enamasti koos Läti ja Leeduga, arvates, et on tegemist kolme vannasrahvaga. Eestist teadlikke leiame peamiselt haritlaste ja nende hulgast, kes on enne Teist maailmasõda Euroopas reisinud. Ja „sugulustunneteks" on sellest vähe!

Kui rääkida sugulusest, siis küll üksnes keelelisest. Keeletheadlased on nimelt enam-vähem üksmeelsed uraali (soome-ugri pluss samojeedi) ja alati (türgi, mongoli, tunguusi) keelkondade ürgses suguluses. Eriti märgatav on sarnasus vormiõpetuses (mõned käändelõpud, pöördelõpud, possessiivsufiks), lauseõpetuses (sihitis, ühildumine) ja mõnes häälduslikus nähtuses (vokaalharmonia). Ühist sõnavara on vähe, aga tõestamisel on see asjaolu vähema tähtsusega.

Huvitav on küsimus, kes olid esimesed eestlased, kes käisid Türgi maa-aladel. Kas neid tuleks otsida kaupmeeste hulgast, mõeldes asjaolule, et Harjumaal on leitud araabia münte 11. sajandist? Ühest küljest on nendel rahadel võinud olla mitu vahendajat, aga teisest küljest oli araabia maateadlane Idrīsi teadlik Eesti täpsest asukohast, kui ta joonistas oma Euroopa kaardid 12. sajandil. Või kas tuleks otsida eesti meremeeste või vaimulike hulgast kedagi, kes on võinud sattuda Konstantinoopolisse? Ammu enne Karsi eesti asunikke jõudsid Türki tsaari vägede eesti soldatid. Aga missuguses Vene-Türgi sõjas juba?

„Valgete" rinde varisemisel Krimmis novembris 1920. a. oli kindral Wrangeli vägede põgenike hulgas ka eestlasi. Juba varem oli Konstantinoopol üle ujutatud põgenikest. „Postimees" kirjutas kevadel 1920: „Ilgast lagunenud Türgi riigi osast, aga ka Krimmist, Lõuna-Wenemaalt ja Persiast woolavad siia inimesed kokku, kelle

sõda kodupinnalt on lahti kangutanud ja kümned tuhanded asuwad peawarjuta uulitsatel ja majade waremetes.¹¹⁹ Jaanuaris 1921.a. olevat neid „Postimehe“ järgi olnud umbes 200 000.

Nüüd võime juba rääkida kohalikust eestlaskonnast, sest septembris 1920.a. teati kirjutada¹²⁰, et „Konstantinoopoli on Krimmist suurem salkkond Eesti, Läti ja Leedu ohwitserisid jõudnud, kes Wrangeli sõjaväest wabastatud“. Sõdurite evakueerimisest Krimmist Konstantinoopolisse novembris 1920.a. jutustas eesti soost kapten John W. Tiedeberg: „Minul oli USA admiralilt korraldus Sevastopoli sõiduks, et seal peale võtta 900 põgenikku, peamiselt võitlevad sõjaväelased, kes taganesid kommunistide surve tõttu. Tuli panna välja sõjaväeline valve laevatungijate takistamiseks. Pardale pääses siiski 26 isikut, kelle hulgas oli ka üks eestlane, nimelt Viljandist pärinev August Puskar. Võtsin sääl peale 750 inimest. Neile tuli kindlasti lisa üle parda roninuina. Peale sõjameestest põgenike pealevõtmist viisin kogu selle inimhulga Konstantinoopolisse (Istanbul). Sääl andsin kõik põgenikud üle USA Punase Risti hooldusesse.“¹²¹ Veebruaris 1921.a. jutustas „Postimehele“ üks Türgist saabunud isik¹²²: „Eestlased, keda Wrangel sinna ewakueerinud, on praegu väga raskes seisukorras, seda enam, et 1. aprillist Prantsusmaa igasuguse abiandmise ewakueeritutele lõpetanud on. Tartu majaanik Dr. med. Dsirne eesistumisel on sealsed eestlased rahvusliku komitee loonud, kes eestlaste eest kosta püüab. Kuid et tal walitsuse legitimatsioon seni puudunud, ei saa ta palju ära teha.“

Ühe eesti soldati käekäik on meil täpselt teada. Pärnus 1904.a. sündinud August Veri astus Harkovis elades 15-aastaselt algusel Wrangeli, hiljem Denikini vägedesse. Ta meenutas New Yorgis 1979.a., et Krimmis olid mh. kindral Tõrmand ja major Kanep. (Kindral Wrangeli vägede purustamist Krimmis juhtis punaste vägede armeekomandör August Kork.) Ise sai ta lahingus haavata vasakust randmest. Rinde varisemisel toimetati ta koos teiste haavatutega Simferoopoli haiglast Konstantinoopolisse hilissügisel 1920.a. Ulualuse said nad esialgu Vene saatkonnas, hiljem aga viidi nad Bosporuse saartele, teda viidi Halki saarele.

Seal elati kolme-inimese telkides, voodiraamid asetatud suurtele kividele. Nad pesid ise oma pesu, jättes seda paariks päevaks merevette likku. Laagris oli ta pranslastelt saadud toidul, päeviti

käis linnas hangeldamas ja ettetulevat kroonu kraami Galata turul müümas, ehkki linnas asjata hulkumine olnud keelatud. Konstantinoopolis olles ei kohanud ta ühtki eestlast ega teadnud eesti ohvitseride ja sõdurite viibimisest seal.

Vastu talve pääses ta Bulgaariasse, kus ta elas algul aasta aega laagris ja elatus tööst tubakavabrikus. Seal kuulis ta inglise vägede saabumisest Eestisse. Seepeale kirjutas ta venekeelse kirja Eesti Vabariigi konsulaadile Poolas. 3-4 kuud hiljem sai eestikeelse vastuse ja veel mõni kuu hiljem rahatšeki 10 000 Eesti margale ning ajutise passi. Nii pääses ta rongiga Berliini ja sealt laevaga Tallinna. Eestis võimaldas talle esialgu tööd Vigastatud Sõjameeste Ühing.

Aastast 1921 pärineb esimene ametlik külaskäik Eestist Türgi. Nüüd hakati eesti põgenike asju ajama diplomaatilisel teel. „Nende äratoomise pärast on Eesti valitsus rahvusvahelise Punase Ristiga läbirääkimistesse astunud.”¹²³ Varssavi Eesti konsul Aleksander Hellat jõudis Konstantinoopolisse juulis 1921.a. kus ta esialgu oli kavatsenud peatuda Rumeenia saatkonnas, aga kohale jõudes asus linna suurimasse hotelli „Pera palace”, mis oli tol ajal välismaa diplomaatide kogunemispaiagaks.¹²⁴

Tema panusest teatas „Postimees” järgmist¹²⁵: „Eesti saadik A. Hellat on Konstantinoopolisse jõudnud, kuhu ta umbes kuuks ajaks kavatseb jääda. Temal läks korda umbes 20 sõjapõgenejale väljasõitu kodumaale võimaldada.” Ja septembris 1921 oli eestlaste küsimus juba lahendatud: „Eesti sõjapõgenejad, keda Konstantinoopolis kinni peeti, on nüüd juba Lääne-Euroopa kaudu Eestisse välja sõitnud.”¹²⁶

1930-ndatel aastatel oli Eesti Vabariigil välisesindusi 27 riigis tublisti üle saja konsuli või aukonsuliga.¹²⁷ Türgis akrediteeriti Eesti Vabariigi ametlikke esindajaid järgmiselt¹²⁸: 1932.a. konsul Ernst Veberman Istanbulis, 1936.a. aukonsul Suad Karaosman Istanbulis, 1939.a. saadik Johannes Markus Ankaras ja 1940.a. peakonsul Richard Jöffert Istanbulis.

E. Veberman, endine E.V. kaubandus- ja tööstusminister, saabus Türgi majanduskriisi ajal looma kaubandussidemeid Türgiga. Kahjuks puuduvad andmed nii selle tegevuse kui ka eesti kohalikele abiandmise kohta. Seevastu avaldas ta teateid eesti ajakirjanduses Karsi asunike kohta, püüdes nendega ka isiklikult kokku

saada (vt. ptk. „Karsi ja Uus-Estonia ajalugu“). Ei ole kindel, kas ta asus pidevalt Istanbulis ja kui kaua - tolleaegsetes telefonikataloogides puudub nii tema kui ka konsulaadi nimi.¹²⁹ 1937. a. oli ta nähtavasti sealt juba lahkunud.¹³⁰

J. Markuse akrediteerimine Türgis oli eeskätt vormi ja viisakuse asi; Türgil oli nimelt saadik (Nüri Batu) Tallinnas, tõenäoliselt strateegilistel kaalutustel sel rahutul ajal. J. Markuse pidevaks asukohaks oli aga Budapest.

1939.a. trükitud „E.V. esindajad välismaal“ nimestikust loeme Türgi kohta järgmist: „Esinduse asukoht ja aadress: Istanbul, Konsulaat 6nci Vakif Han, 3ncü Kat, (Eski Arapyan Han), Galata, tel. 40270, telegr.-aadress „Suat Istanbul“.¹³¹ Isiklik koosseis: Peakonsul Richard Jöffert, Konsul (hon.) Suat Karaosman. Tegevuspiirkond: Türgi Vabariik. Kirjavahetuskeel: Türgi, prantsuse, saksa.“

R. Jöffert saabus Istanbuli novembris 1939.a. ja muretses vastuvõtukorteri, kus mõnedki eestlased jõudsid käia. Varsti pärast Vene okupatsioonivägede sissetungimist Eestisse otsustas ta konsulaadi likvideerida. Ta pidas lahkumisbanketi kõigile Istanbulis ametis olevatele diplomaatidele, toimetas seejärel ametliku kirjavahetuse Eesti Välisministeeriumi, aga hävitas salajase kirjjavahe-tuse, andis mööbli oksjonile ja siirdus augustis 1940.a. abikaasaga Odessa kaudu Eestisse. Karsi eestlaste olemasolust ta ei olevat aga teadlik olnud.¹³²

Esimeste teadaolevate eesti turistidena käisid Türgis kirjanik Eduard Bornhöhe ja toimetaja-kirjastaja August Busch kevadel 1898. Nad sõitsid laevaga Konstantinoopolist Smürna (hilisema Izmiri) kaudu Rhodose saarele.¹³³ Seoses maadluse turniiridega Kaukaasias tegi mitmekordne maailmameister Jaan Jaago ringsõidu Türgi Armeenias 1912.a.

1930-ndatel aastatel Türgis käinud eestlastest on teada peamiselt kahe ala, kunsti ja spordi esindajaid. Aastail 1933-1935 mängis Sylvia Tobias harfi Ankara ooperiorkestris ja toimis õppejõuna konservatooriumis. Samas laulis Iraanis sündinud preili Gitimehr, kelle ema oli eestlanna. Moodsa Türgi loojale K. Atatürkile esines tantsuga Ella Ilbak. 1939.a. esines Türgis kuu aega kestnud ringreisil üks balletirühm Eestist; sõja puhkedes ei olnud aga võimalik Eestisse tagasi sõita, vaid rühm lagunes.

Viimastel aastatel on Eestit omamoodi esindanud teadlased,

kes teistest riikidest kutsutuina on olnud ametis õppejõududena Türgi ülikoolides. 1957-70 töötas seal Rootsist pensioneeritud füüsikaproffessor H. Perlitz ja tema kodu Ankaras kujunes nendel aastatel kindlaks punktiks mitmele läbisõitvale kaasmaalasele.

Ankaras töötasid eri perioodidel dotsent J. Allpere (arhitekt Rootsist), dr. phil.A. Laur (keemik Saksamaalt), prof. A. Parts (keemik Austraaliast, kes koostas 600-1k. füüsilise keemia õppe- raamatu, mis tõlgiti saksa keelest türgi keelde 1951.a.) prof. L. Tigani (keemik Rootsist) ning Istanbuli ülikoolis prof. R. Ränk (õigusteadlane USA-st). Teaduslikel uurimistel on Türgis korduvalt viibinud prof. A. Võõbus (teoloog USA-st) ja dotsent Paavo Roos (arheoloog Rootsist).

Märkusi ja allikaviiteid

1. 1880-ndatel ja 1890-ndatel aastatel moodustasid armeenlased ligi 25% rahvaarvust Taga-Kaukaasias (e. Transkaukaasias, Kaukasuse mäestiku ja Armeenia kiltmaa vahelisel maa-alal). Enamuses olid nad ms. Jerevanis ja Vanis, kõige suuremaks rahvusgrupiks Tiflisis ja Erzurumis, kuna Karsis oli kõige suuremaks rahvusgrupiks türklased. H.F.B. Lynch, Armenia, (London 1901) Beirut 1965, I, lk. 446-453 ja II, lk. 206; Annuaire Oriental du Commerce, Constantinople 1896, lk.1085.
2. M.J. Eisen, Wene-Türgi sõda 1877, IV anne, Tartu 1877, lk.49.
3. Tsaari teenistusse astumisel oli armeenlastel kombeks vahetada oma nimes '-jan' venepärase '-ov' vastu. Kindral Loris-Melikov (Melikjan) oli pärit Lori'st. H.F.B. Lynch, Armenia, Beirut 1965, I, lk. 466.
4. Ilmus ms. üliõpilaslaulukus Gaudeamus (laul nr. 308), Tartu 1935.
5. M.J. Eisen, Wõitlemised Shipkas ja Wenelaste wõidud Armeenia maal, Tartu 1878, lk. 46.
6. J. Kõrw, Wene-Türgi sõda 1877, I-III, Tartu 1877-78; M.J.Eisen, Wene-Türgi sõda 1877, I-IV, Tartu 1877; M.J. Eisen, Wõitlemised Shipkas ja Wenelaste wõidud Armeenia maal, Tartu 1878.
7. M.J. Eisen, Wene-Türgi sõda 1877, II anne, Tartu 1877, lk. 49-50.
8. Ernst v. Bergmann (1836-1907), kirurgia professor Tartus 1871-78.
9. Fred R. Allik'a andmed.
10. Läänemaiste allikate järgi lahkus sel ajavahemikul 87 760 türklast Karsi maakonnast; Venemaalt tuli asemele vaid 21 890 isikut. Nendele andis tsaar loa abielluda muhameedlastega ainult sellel tingimusel, et lastele antakse veneusuline kasvatus. P. Müller-Simonis, Durch Armenien, Kurdistan und Mesopotamien, Mainz 1897, lk. 71.

11. F. Kırzioğlu, Kanada Karsı'na armağan / Present to Kars in Canada, Erzurum 1972, lk. 12 ja 26.
12. Grupp islami ühiskonnast välja tõugatud lahkusulisi.
13. Malakanid on valgevenelased, kes 1680-ndatel aastatel lahkusid vene ortodokskirikust protestantismi ja keda on sellepärast tsaari poolt järjest uutele asumaadele tõrjutud, viimaks Taga-Kaukaasiasse. Neid on võrreldud raskolnikutega ja oma nime on malakanid saanud usukommetega seotud piimajoomisest. Etniliselt ja ajalooliselt on nendele lähedased tokobuurid, kelle süüks olevat, et nad kord keeldusid kroonut teenimast ja riigile makse maksmast. O. Türkdoğan, Malakanlar'ın toplumsal yapısı, Erzurum 1971, lk. 2-6. Koguteoses 'Kars', İstanbul 1943, lk. 22 väidab F. Çelik (= F. Kırzioğlu), et malakanid on venestunud tšeremissid ja tokobuurid venestunud soomlased. Eraviisiliselt on ta põhjendanud väidet asjaoluga, et Zohrab-nimelises malakani külas kandsid kord mitmed perekonnad nime Çeremisin ja Samariin.
14. Siin ja ka edaspidi olen paljude meile võõraste rahvuste nimed kirjutanud Karsi eestlaste häälendamise järgi, muus osas olen kohandanud teitest keeltest.
15. Eestlaste saabumist Karssi nimetatakse ms. järgmistes publikatsioonides. 1) F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, I, İstanbul 1953, lk. 553, 2) F. Kırzioğlu, Edebiyatımızda Kars, II, İstanbul 1958, lk. 46, 3) ajakirjalisadest koostatud Hayat Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul 196- (aga mitte 1970.a. väljaandes), 4) Türk Ansiklopedisi XX, Ankara 1972, lk. 360, 5) F. Kırzioğlu, Kanada Karsı'na armağan/Present to Kars in Canada, Erzurum 1972, lk. 12 ja 26, 6) Läänivalitsuse aastaaraamat Kars İl yıllığı 1973, lk. 7. Statistilisi andmeid Karsi eestlaste kohta leidub ms. järgmistes publikatsioonides. 1) Kavkazki Kalendar, IV, Tiflis 1910, lk. 336, 2) F. Kırzioğlu, Millî Mücadele'de Kars, I, İstanbul 1960, lk. 6, 3) Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlimi 1918-20, Ankara 1970, lk. 72-73. Kahes viimases on eestlasi arvult kokku saklaste ja poolakatega. Edasi on Türgi eestlastest pikemalt kirjutatud O. Türkdoğan, Türkiye'de etnik yerlesim ve Kars, Milliyet, İstanbul, 14.7.75 ja O. Türkdoğan, Kars'ta bir Eston

- köyü, İşletme Fakültesi Dergisi, Sayı 2, Cilt 2: 271-294, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1977 (mh. A. Roosi materjalide ja kirjavahetusega ning O.T. piltidega).
16. F. Kirzioğlu artikkel ajakirjas Türk Kültürü nr. 22, 1964
 17. L. Võime, Tee uude ellu, Tallinn 1980: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, lk. 23.
 18. Nimi Novo-Estonskoje esineb toleaeagsetel kaartidel, ms.järgmistel: Zweiwerstkarte von Transkaukasien 5 B, 1895 (Nachdruck 1917); Map of Armenia and Adjacent Countries, London 1901; Wegekarte vom Kaukasus, Tiflis 1908; Spets. karta Evropeiskoi Rossii, S:t Petersburg 1914 (Nachdruck 1918).
 19. Peterburi Teataja nr. 50, 2.7.1911.
 20. A. Nigol, Virmalised nr. 30, 22.8.1915; nr. 32, 29.8.1915; nr. 33, 5.9.1915; Postimees nr. 202, 5.9./18.9.1916; nr.205, 8.9./21.9.1916.
 21. A. Nigol, Eesti asundused ja asupaigad Wenemaal, Tartu 1918, lk. 71-76.
 22. Kavkazki Kalendar, IV, Tiflis 1910, lk. 336 järgi elas 347 eestlast Novo-Estonkas 1908. Umbkaudset arvu 300 nimetatakse järgmistes allikates: Virmalised nr. 33, 5.9.1915; Postimees nr. 205, 8.9./21.9.1916; A. Nigol, Eesti asundused ja asupaigad Wenemaal, Tartu 1918, lk. 72; Päevaleht nr. 137,21.5.1930; Keel ja Kirjandus 1960, lk. 178.
 23. Postimees nr. 205, 8.9./21.9.1916.
 24. Virmalised nr. 33, 5.9.1915.
 25. Alles 1974 seadsid türklased sisse küla „esimese“ telefoni, mis kuulub praegusele külavanemale.
 26. E. Teder, A.H. Tammsaare jalajälgi otsimas, Keel ja Kirjandus, 1960, lk. 178.
 27. Hääldatakse Sarõkamõš. Türgi keele İ, ı = eesti I, i, kuna aga I, i = meie Õ, õ.
 28. Postimees nr. 181, 15.2.1920.
 29. Päevaleht nr. 250, 13.10.1922.

30. Postimees nr. 205, 8.9./21.9.1916.
31. C.F. Lehmann-Haupt, Armenia einst und jetzt, II, Berlin/Leipzig 1931, lk. 1037. B. Brentjes, Drei Jahrtausende Armenien, Wien/München 1974, lk. 12.
32. Üks viimaseid „eesti uudiseid“, mis kandus Karssi, oli sõnum õp. A. Nigoli mõrvmisest eesti kommunistide poolt Permisis 1918.
33. Praegune Ankara.
34. Opteerimise võimalusest olid Karsi eestlased teadlikud, mitte aga maareformist.
35. Eesti küla Türgimaal, Päevaleht nr. 137, 21.5.1930.
36. Kadunud eestlased Türgis, Stockholms-Tidningen Eestlastele, 4.11.1954.
37. „Kadunud kaasmaalased Türgis“, Meie Tee, New York, nr. 7-8, 1954, lk. 94-95.
38. E. Vääri, Kaukaasia eestlaste keelest, Keel ja Kirjandus 1960, lk. 425-429.
39. Helilint leidub arhiveerituna Suomen Kielen Nauhoitearkistos Helsingis.
40. 1970.a. rahvaloendi järgi 482 isikut, Karsis 1973 järgi 451. Rahvaarvu vähenemine on tingitud tööliste siirdumisest Lääne-Saksamaale.
41. Zweierstkarte von Transkaukasien 5 B järgi oli Novo-Estonskojes 74 perekonda 1895.a. ja Karsis 1973 järgi 68 elumaja.
42. P. Lindsaar, „Tulimuld“, Lund 1990:3, lk. 145.
43. P. Lindsaar, Luuletaja Juuli Kotkas In memoriam, „Meie Kodu“, Sydney, 8.9.1976. Kuni 1940.a. elas ta mitmel pool Venemaal, 1940-50 Saksamaal ja alates 1950 Austraalias. Teise maailmasõja keerises läksid kaduma kahe luuletuskogu käsikirjad. Hiljem on Austraalias ilmunud Põhjaneel 1956. Kotka lend 1958, Maine matk 1965, Unistusmaa 1966, Taeva kuller 1967, Kolgata õis 1968, üks valimik 1969 ja lasteraamat Kookaburra 1956.

44. Väljarändamist on lühidalt puudutanud ajaleht Ekinci, Kars, 14.11.1961 „Malakanlar gidiyor..." ja 29.12.1961 „Malakanlarin gitmesi üzerine".
45. Malakanid ilmusid Karssi 1878.a. Kubani kasakad juba 1680-ndatel aastatel. O. Türkdoğan, Malakanlar'in toplumsal yapısı, Erzurum 1971, lk. 1.
46. Statistilised andmed: Kars İl yıllığı 1973.
47. Esimesena vallutas Ararati mäe saksa prof. Friedrich Parrot Tartu ülikoolist 1831.a. D. Hills, My Travels in Turkey, London 1964; I. Käbin, Maal ja merel, Lund 1972, lk. 30-31.
48. Mis siin ja edaspidi on öeldud türklaste iseloomu ja kommete kohta, ei tule lugeda kehtivaks suurlinnade elanike kohta.
49. Rahvaloenditest 1927-70 selgub, et Karsi maakonna vähemusrahvustest on kurdide grupp alati moodustanud u. 95%. Osaliselt nomadiseeriva rahvana on nende arv kõikunud 40 000 ja 135 000 vahel. Muudest vähemusrahvustest oli siin 889 isikut 1965 ja 285 isikut 1970.
50. 1647: 30 000, 1819: 60 000, 1878: 9 000, 1950: 23 000, 1970: 53 473.
51. Osaliselt tänu loosungitele K. Atatürki kõnedest. Tsitaate neist leidub kõikjal parkides ja metsatukkades, näit. „Metsata maa pole kodumaa" ja „Puid armastada tähendab isamaad armastada". Harjumatus puudega käib nähtavasti ka teiste türgi rahvaste kohta. A. Nigol kirjutab Krimmi eesti asundustest, et „naabrite, tatarlaste külades on puude istutamine nagu tundmata asi", Eesti asundused ja asupaigad Wenemaal, Tartu 1918, lk. 64.
52. Osa andmeid põllunduse ja karjanduse kohta pärinevad teosest R. Herrmann, Anatolische Landwirtschaft, Leipzig 1900.
53. Kogu Karsi maakonnas oli 1973.a. ainult 2000 traktorit, s.t. 1 traktor 300 inimese kohta. Kars İl yıllığı 1973, lk. 146.
54. „Rekorditeks" on Karsi läheduses mõõdetud järgmisi kõrgusi (jalgades): mais 8300, oder 8100, rukis 7500, nisu 7400. H.F.B. Lynch, Armenia (1901), Beirut 1965, I, lk. 107.

55. Huvitavaid paralleele leidub G. Vilbaste artiklis „Kaukaasia eestlaste keelest ja rahvaluulest“, Emakeele Seltsi Aastaraamat 1960.
56. Teekasvatamisega katsetati esmakordselt Lääne-Türgis (Bursas) 1888, kuid ilma eduta. Prof. Ali Rıza Ertem lansseeris tee Musta mere rannikul (Rizes) 1924, mille järel see on võitnud suure populaarsuse.
57. Dolma (=täidetud) on türgi rahvustoit, mis levis Euroopasse koos Osmani impeeriumiga. „Dolmadena“ esinevad peamiselt suuremad tomatid, paprikad, kurgid, kapsalehed ja viinamarjalehed.
58. Seni olen üksainus kord näinud sõstraid ja tikreid - ühe vene-eesti perekonna aias Arpaçays.
59. Karsi eestlaste keeles tähendab 'mant' piima koorekihti, 'koor' aga masinast läbi aetud koort.
60. Köy envanter etüdlerine göre - Kars, Ankara 1966.
61. Türgis suri 1958.a. 40 000 isikut tiisikusse ja 1970.a. 25 000 isikut.
62. Aga ometi oli Karsi maakonnas 1878-1962 elanud malakanidel kõigil saun omas majas. Parooliks olnud neil „maja ärgu ehitatagu ilma saunata“. Saun oli soome tüüpi suitsusaun ja kerisega ja köeti kiisakatega või õlgedega. O. Türkdöğän, Malakanlar'ın toplumsal yapısı, Erzurum 1971, lk. 47-49 + joonis.
63. K. Vilkuna, Virolaiskylä palmipuiden siimeksessä, Suomen Kuvalehti nr. 35, 1974.
64. David Papp'i käsikirjalistest märkmetest 1968.
65. Sellest ilmus artikkel ühes saksa kirikulehes, nagu mäletab tolikeaegne Ankara eestlane pr. A. Perlitz.
66. F. Kırzioğlu oma teoses Edebiyatımızda Kars, II, İstanbul 1958, lk. 46 nimetab nii sakslastest kui ka eestlastest siserändajaid protestantideks. 1965.a. rahvaloendi järgi oli Karsi maakonnas 165 mittemuhameedlast, nendest 80 ortodoksi, 33 protestanti, 29 katoliiklast, 7 gregoriaanlast, 7 muud kristlast, 5 juudiusulist ja 4, kelle usk on jäänud määratlemata.

67. Valgus, Toronto, nr. 7-8, 1968 ja 9-10 1969; Eesti Päevaleht, Stockholm, 25.3.1968, 27.6.1969, 17.3.1970 ja 8.4.1972.
68. 1966.a. leidus Arpaçays maakonna ainus avatud kirik. Samal ajal oli maakonnas 370 mošeed. Köy envanter etüdlerine göre - Kars, Ankara 1966.
69. Valgus nr. 7-8, 1968, lk. 113 ja Eesti Päevaleht 19.12.1969.
70. Liisa Tomsoni andmed, helilint, Suomen Kielen Nauhoitearkisto, Helsingi.
71. Olen kuulnud eestlasi laulvat järgmisi laule: Jüri tuli müüritöölt; Kena Maia toauksel; Kui alles olin nooruke ja alles kodus elasin; Kui mina alles noor veel olin, noor veel olin; Miks sa nutad, lillekene; Miks viibid, neiu, mures; Mina armastan neidu, kes minule armas; Mina eile õhtu hilja jäin nuttes magama; Minu isa rohuaias on palju viljapuid; Mu isamaa armas, kus sündinud ma; Nüüd siin kloostri igavuses; Pea õitsvad roosid, pea õitsvad nelgid; Poiss Tudulinna külas; Sa noorus mul ilus; Seal Siberis Baikali taga; Stenka Rasin; Õhtul läksin mina suure ballipidule; Ara ilmal' valu kaeba.
72. Vrd. G. Vilbaste, Kaukaasia eestlaste keelest ja rahvaluulest. Emakeele Seltsi Aastaraamat 1960; E. Vääri, Kaukaasia eestlaste keelest, Keel ja Kirjandus 1960, lk. 425-429; A. Roos, Türgipärasustest Türgi eestlaste keeles, Mana 36, Toronto 1969.
73. Vrd. P. Ariste, Eesti keele foneetika, Tartu 1966.
74. Rakvere murre on iseloomustatud teoses A. Saareste, Väike eesti murdeatlas, Uppsala 1955.
75. J. Mägiste, Suomen kielen osuudesta viron kirjakielen kehityksessä, varsinkin sen sanaston kasvussa, Virittäjä 1958, lk. 143-144.
76. M. Tooms, Eesti Keel 1935, lk. 157.
77. L. Kettunen, Eesti Keel 1922, lk. 150-151.
78. Kui verb 'olema' esineb oleviku kolmandas isikus, võib seda ära jätta, ja kui ajus on mitmuses, pannakse verb tavaliselt

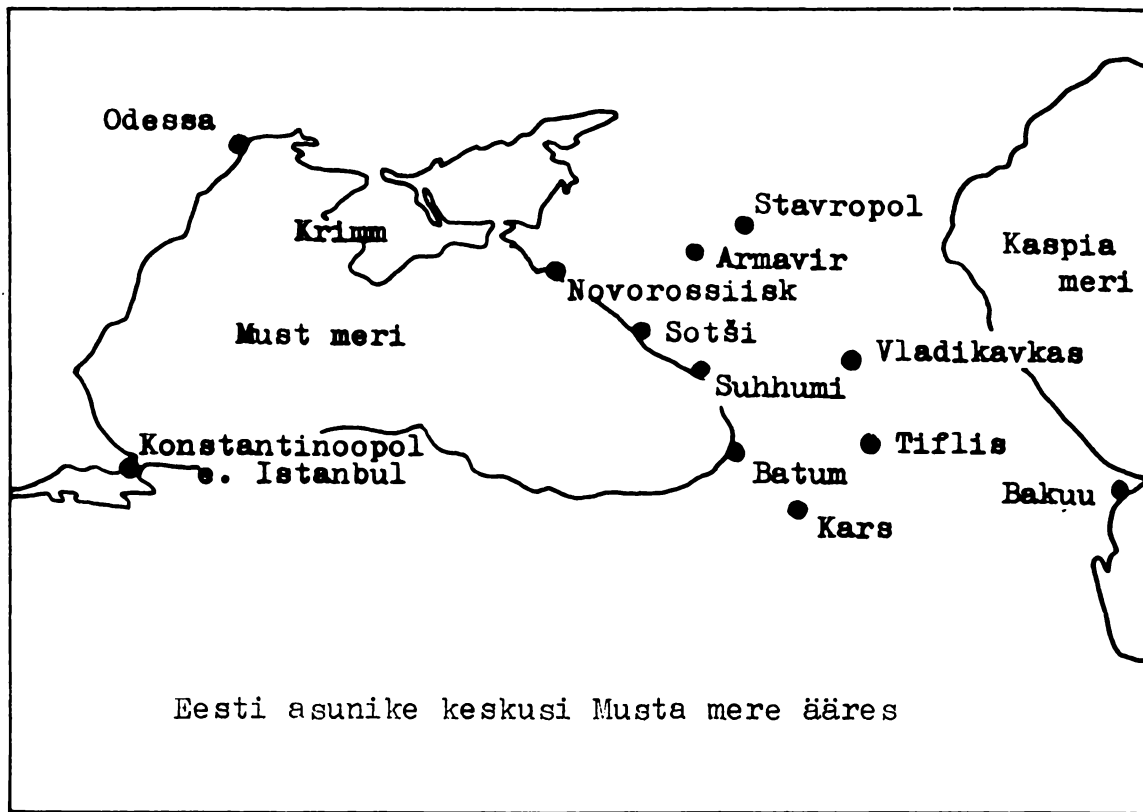
- mitmusesse, kui on tegemist isikuga. Näit, 'tema/see on ilus' = 'o güzel' või 'o güzeldir' ja mitmuses 'onlar güzel' või 'onlar güzeldir' või 'onlar güzeldirler'.
79. A. Raun/A. Saareste, Introduction to Estonian Linguistics, Wiesbaden 1965, lk. 101.
 80. E. Vilde, Uudised nr. 69, 1905.
 81. J. Mägiste, Äldre ryska lånord i estniskan, Lund 1953.
 82. Need vähesed türki laensõnad, mis esinevad eesti ühiskeeles, on vene ja saksa keele vahendatud ja leiduvad muudiski keeltes, näit. dolman, janitšar, paša.
 83. Halvustav nimi 'kızılbaş' käib õieti e. Kr. Anatooliasse tulnud ja siia jäänud keltide kohta, kes pole ikka veel täielikult kokku sulanud türklastega. R. Leonhard, Paphlagonia, Berlin 1915, lk. 359-367.
 84. A. Nigol, Eesti asuõndused ja asupaigad Wenemaal, 1918, lk. 76
 85. Ilukirjanduslikus versioonis see leidub ms. Aino Kallasel, Seitse neitsit, Vadstena 1950.
 86. Vähemusrahvustest on armeenlaste ja juutide algkoolid 5-aastased, kreeklaste oma 6-aastane. Türk Ansiklopedisi XX, Ankara 1972, lk. 97.
 87. W. Kündig-Steiner (koost.), Die Türkei, Tübingen/Basel 1974, lk. 113-121.
 88. Türki liignimed on ilma traditsioonita ja oma väikese valiku tõttu jätavad stereotüüpse mulje. Kui näiteks võtta sõnad 'demir' (raud), 'ay' (kuu), 'öz' (ehtne) ja 'türk', siis neid kahekaupa liites saame terve rea nimesid, mis peaaegu kõik esinevad nii ees- kui ka liignimedena.
 89. Rahvaloendi järgi oli 1846.a. Konstantinoopolis 813 467 isiku hulgas kõigest 400 000 türklast. Armeenlasi oli 250 000, kreeklasi 130 000 ja juute 20 000. L. Rigler, Die Türkei und deren Bewohner, I, Wien 1852, lk. 141.
 90. A. Emin, Die Türkei, Gotha 1918, lk. 9: „Die türkischen Juden, die hauptsächlich aus Spanien eingewandert sind... sprechen noch immer ein gebrochenes Spanisch, das sie aus Spanien mitgebracht haben.“

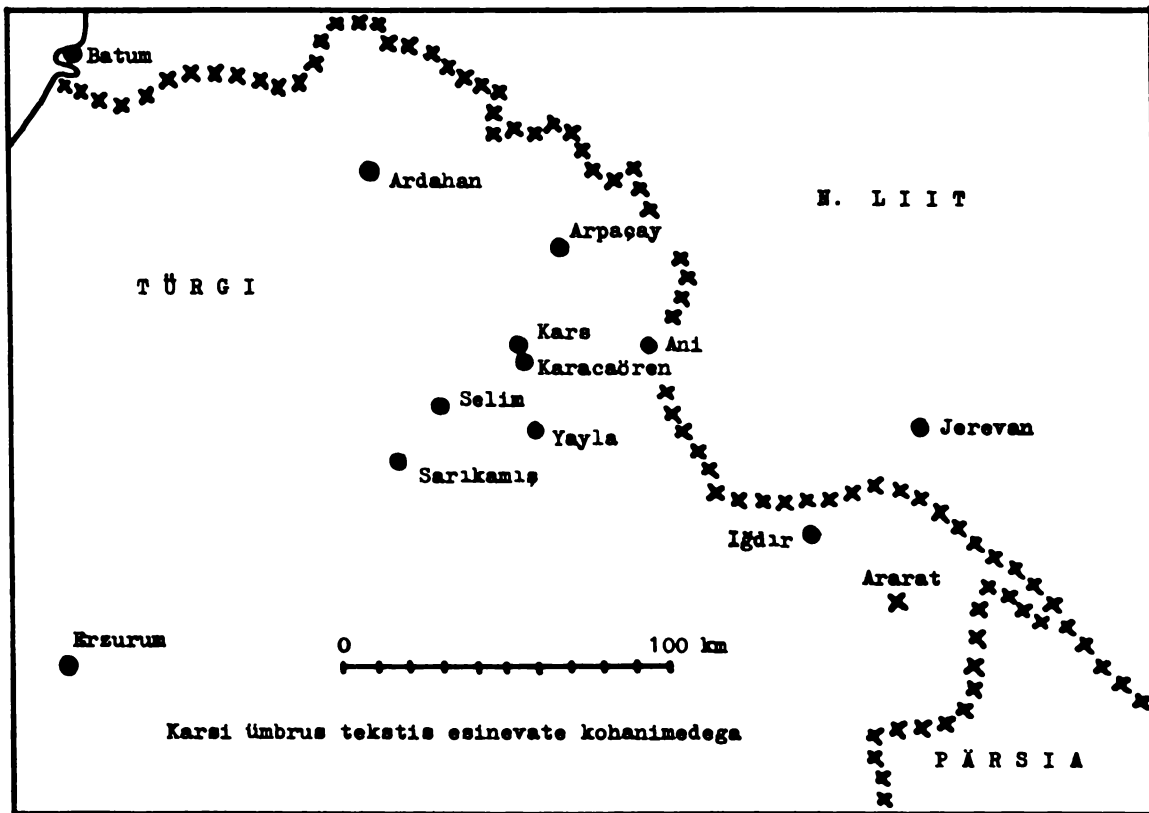
91. K. Mikes, Törökországi levelek, Szombathely 1794 (Budapest 1966), kirjad nr. 1, 36 ja 207; S. Márki, II Rákóczi Ferenc, III osa, Budapest 1910, lk. 555; G. Szegfü, A számüzött Rákóczi, Budapest 1913, lk. 213, 215, 369-370.
92. Juba 6. saj. leidus nähtavasti ungarlaste (madjarite) külasid mitmel pool Taga-Kaukaasias (Ş. Baştav, Sabir Türkleri, Ankara 1941) ja tänapäeval kannab 10 türgi küla nime madjarite järgi. T.C. İçişleri Bakanlığı yayınları, Türkiyede Meskûn Yerler Kılavuzu, Ankara 1946, lk. 717.
93. B. Newman, Turkey and the Turks, London 1968, lk. 177-182.
94. Avalik orjakauplemine keelustati Osmani riigis 1847. Sultaniid ise jätkasid orjapidamist oma haaremites. Tšerkesside orjakauplemist nimetab ka A. v. Haxthausen, Transcaucasia, London 1854, lk. 100.
95. C.F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin/Leipzig 1931, lk. 988-1058; B. Lewis, The Emergence of Modern Turkey, London 1968, lk. 356; B. Brentjes, Drei Jahrtausende Armenien, Wien/München 1974, lk. 9-12, 197-198.
96. F. Kırzioğlu, Kanada Karsı'na armağan/Present to Kars in Canada, Erzurum 1972, lk. 13 ja 27.
97. B. Lewis, The Emergence of Modern Turkey, London 1968, lk. 354-355.
98. Ajaleht Hürriyet, İstanbul, 3,11.1974.
99. B. Lewis, The Emergence of Modern Turkey, London 1968, lk. 297-301.
100. D. Hills, My Travels in Turkey, London 1964, lk. 238; R. Lomborn, Kurderna - folket utan land, Utrikespol. inst., Stockholm 1970, lk. 10-12.
101. Poola on Lehistan ja Albaania on Arnavut. Esimesena tunnistas Osmani riiki Veneetsia, siis järgnesid Genova, Dubrovnik, Poola ja Prantsusmaa.
102. Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun ana dil ve en iyi konuşulan ikinci dile göre dağılımı.

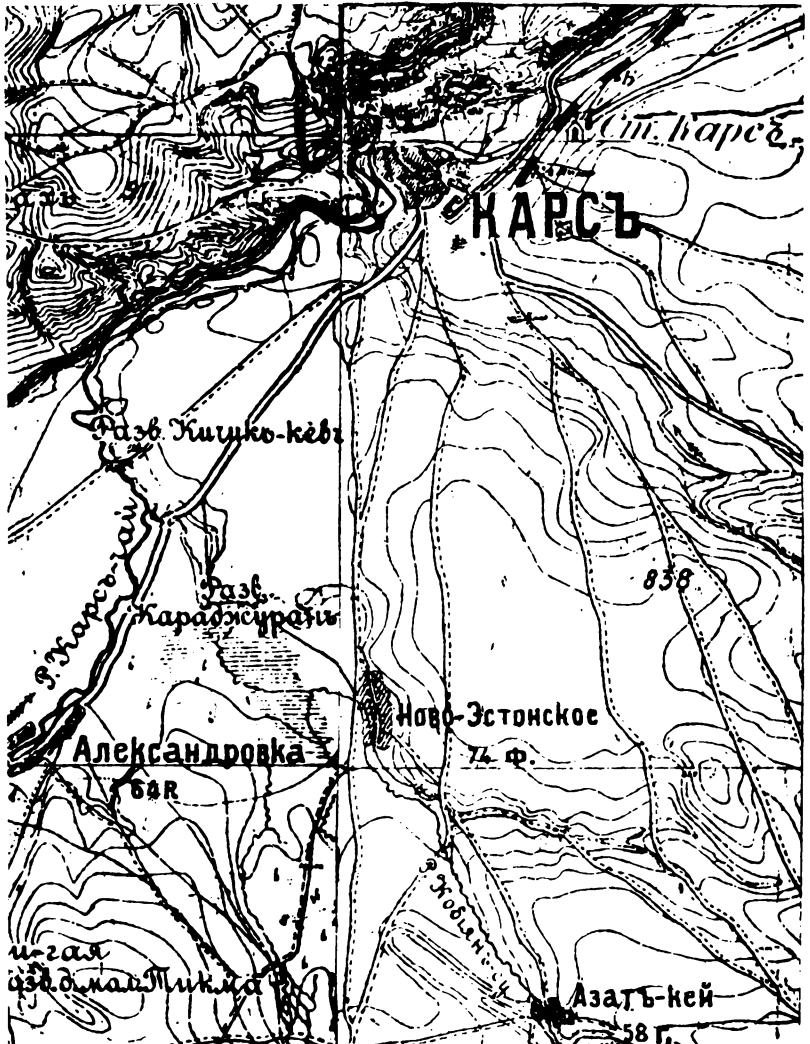
103. Mittemuhameedlastest kodanike kõrval peamiselt töölised naaberriikidest ja haritlased ja kõrgemad ametnikud Euroopast ja Ameerikast. W. Kündig-Steiner (koost.), Die Türkei, Tübingen/Basel 1974, lk. 99.
104. 1970.a. rahvaloendi järgi jagunevad emakeeled Karsi maakonnas järgmiselt: türki keel 604 480 isikul, kurdi 55 253, tšerkessi 110, araabia 85, vene 44, laasi 11, kreeka 7, bosnia 4, serbohorvaadi 3, ja rumeenia keel 2 isikul. Peale selle on inglise või saksa keel emakeeleks 19 isikul. See-ga ei esine armeenia keel kellelgi emakeelena; parimaks võõrkeeleks on ta 28 isikul.
105. Arvesse pole võetud 19 välismaa kodakondsusega inseneri-ametnikku Karsi meiereis. 1970.a. rahvaloendi järgi oli Türgis umbkeelseid ligi poolteist miljonit, aga nendegi hulgas on arvatavasti välismaa kodanikke.
106. Türki põhiseadus on koostatud Šveitsi põhiseaduse eeskujul ja kehtib alates 1926.a. Selles esinevad välismaalaste õigused ja kohustused on kokku võetud ja kommenteeritud teoses Y. Altuğ, Yabancıların hukuki durumu, İstanbul 1971.
107. 1901-02 oli Türgis 803 armeenia kooli 80 000 õpilase ja 2 088 õpetajaga. Lord Bryce, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, New York/Toronto 1916, lk. 663. Hoopis piiratam oli nende vabadus Vene aladel: ainuüksi 1884 suleti seal 500 armeenia kooli, suleti raamatukogud ja seltsid ja seati sisse täielik tsensuur. B. Brentjes, Drei Jahrtausende Armenien, Wien/München 1974, lk. 80. Üks kõnekäänd sellest ajast: „Parem Türgis füüsiliselt surra kui Venemaal vaimselt“.
108. W. Kündig-Steiner (koost.), Die Türkei, Tübingen/Basel 1974, lk. 96-97.
109. A. Roos, Eesti küla Türgis, Eesti Päevaleht, Stockholm, 3.10.1967; Vaba Eesti Sõna, New York, 5.10.1967; Meie Elu, Toronto, 12.10.1967; Vaba Eestlane, Toronto, 25.10.1967.
110. Ms. Eesti Päevaleht, Stockholm, 25.3.1968 ja Valgus, Toronto, nr. 7-8, 1968.

111. „A thorough review of the information you have provided indicates that you do not meet current requirements for admission to Canada as an independent immigrant. This decision was reached after assessment of your education training, occupational skill and other relevant factors compared with employment opportunities in Canada. If, in the future, your circumstances change..." Kiri 15.6.1970.
112. Seoses Karsi eestlaste üleviimise aktsiooniga Kanadasse avaldas A. Roos omapoolseid soove pealkirja all „Jumalaga, Türgi!", Rahvuslik Kontakt, Stockholm, nr. 3 (47), 1970.
113. Hiiumaalt 1782.a. Ukrainasse küüditatud ja seal oma küla Gammalsvenskby (Kolonija Starošvedskaja) asutanud rootslased toodi 1930.a. Rootsi, aga ligi veerand nendest repatrieerus hiljem Ukrainasse.
114. Vajatakse töögarantiid Türgi eestlastele, Eesti Rada, Geislingen, jaanuar/veebruar 1973.
115. Eesti Rada, Geislingen, mai/juuni 1973; Eesti Päevaleht, Stockholm, 12.5.1972.
116. Seal nad elasid peamiselt Petrovka (Nemisköy) ja Alagöz külades. 1830 oli Armeenia saksa kolooniates 2000 hinge ja 1886.a. ametliku statistika järgi 6852, neist 1117 Tiflisi linnas. Saksa külad olid Alexandersdorf, Alexandershilf, Anenfeld, Ekaterinenfeld, Elizabethal, Elizabetpol, Friedenthal, Helendorf, Marienfeld, Petersdorf. H.F.B. Lynch, Armenia, (1901) 1965, I, lk. 98.
117. Uus põlvkond eestlasi. Kuuendat korda Türgi eestlasi külastamas. Eesti Päevaleht, Stockholm 29.7.1981.
118. Ajaloolaste kongressil Ankaras 1932.a. esitati sumerid ja hetiidid türklaste esiisadena „The mixture of truth, half-truth, and error was proclaimed as official doctrine, and teams of researchers set to work to 'prove' its various propositions." B. Lewis, The Emergence of Modern Turkey, London 1968, lk. 359. See marurahvusluse laine on nüüd vaibunud.
119. Postimees nr. 98, 1920.

120. Postimees nr. 264, 1920.
121. Intervjuu a. 1973, tsiteeritud ajakirjast „Sõnumid“ (Clevelandi Eesti Rahvusgrupi Häälekandja) nr. 3 (232), juuni 1991. J.W. Tiedeberg sündis a. 1888; külastas Istanbuli uuesti 1951.a.
122. Postimees nr. 75, 1921.
123. Postimees nr. 100, 1921.
124. 1921.a. külalisraamatut Pera Palas'e arhiivis enam alles ei ole, ka mitte praeguses Rumeenia konsulaadis Istanbulis.
125. Postimees nr. 214, 1921.
126. Postimees nr. 256, 1921.
127. Eesti entsüklopeedia II, Tartu 1933, v. 843-845.
128. Andmed Türgi välisministeeriumi keskarhiivist Ankaras. Tegelikult oli R. Jöffert ametikohustusi täitmas juba 1939.a. -- Eesti Vabariigi esindajad välismaal, Tallinn, juuli 1939.
129. Ankara PTT keskarhiivis leiduvate telefonikataloogide järgi (1930-40) ei olnud ühelgi eesti konsulil ega konsulaadil telefoni.
130. 1937 Cumhuriyet Almanacağı nimelises kalendris on välisesindajate nimekirjas E.V. ainsaks esindajaks S. Karaosman.
131. Maja praegune aadress on Hava Palas, Cumhuriyet caddesi 155.
132. Pr. Therese Jöffert-Sanderi järgi.
133. Reisikirjeldus leidub teoses E. Bornhöhe. Jutud ja reisikirjad, Tallinn 1963, lk. 147-164.

Zweiwerstkarte von Transkaukasien 5 B
 1895 (Nachdruck 1917), 1 : 84.000.

Järeisõna

19. mail 1986.a. oleks Türgi eestlaste küla võinud pühitseda oma 100-a. juubelit. Olin kujutlenud pidustusi Karsi linnas näiteks Rootsi eestlaste rahvatantsijate ja laulukoori esinemisega, mõne prominentse eestlase kõne, Karsi linnapea tervitussõnavõtu ja mälestustahvli avamisega. Olin seda soovi nimetanud ühe Erzurumi ülikooli sotsioloogia osakonna professorile, kes oli teostanud uurimuse Türgi eestlastest. Samuti olin informeerinud üht Türgi valitsuse esindajat oma kavatsusest taotleada pidustusteks ametlikku luba.

Vahepeal jõudsin aga arusaamale, et juubel ei ole ikka päris juubel, kui asjaosalist ennast ei ole kohal. Eestlaste arv oli nimelt jäänud Karsi ümbruses üpris väikeseks. Kui ma neid viimati külastasin 1981.a. suvel, oli külasse jäänud üksainus eesti perekond kolme lapsega. See oli teiste perekondade varahoidja, sest need olid kõik üksteise järel asunud Lääne-Saksamaale tööle, esialgu nn. külalistöölistena, hiljem juba sisserändaja staatusega.

Enamik on siirdunud Bade-Württembergi, eemal eestlaste keskustest, mõned aga suurlinnadesse nagu Berliin ja München. Nad on olnud mõnevõrra kontaktis organiseeritud eestlusega, osa võttes eestlaste suurematest üritustest Geislingenis ja Münsteris ja mõned nende lastest on viibinud Keskkomitee poolt korraldatud laste suvekodus. Bade-Württembergis külastas neid nende kunagine taasavastaja Dr. Paavo Roos a. 1983, ja viimast eesti perekonda Karsis a. 1989.

Uus-Estonia ehk Novestonka 100-a. juubelit ei tähistatud ka Lääne-Saksamaal, nende uues kodukohas. Türgi-periood koos sealt sugupõlvede mällu sööbinud raskustega võõra rahva ja võõra kultuuri keskel, sõdade ja rahutuste, maavärisemiste ja ikaldustega ei too südamesse juubeldamise meeleolu. Eesti kultuuriajalukku kuulub Kars aga kindlasti, samuti see väike rahvusgrupp, kes pidas seal eestikeelsena ja eestimeelsena vastu sada aastat.

Summary

In Estonia, which for a long time belonged to the Tsarist Empire, the serfdom was abolished partly in 1816/1819 and partly in 1856. From then on the peasants were no longer tied to a certain landlord (who was in most cases a German). They were permitted to move even to Southern Russia, where some regions were sparsely inhabited after the last wars, and there they were promised land without any charges.

Towards the end of the 1850-s the emigration became somewhat organized, at first to the Volga area and Crimea, and during the 1880-s to Caucasus, where later on almost 7000 Estonians founded their own villages. One group went on southwards and arrived in Kars, which was occupied by the Russians after the war of 1877-78. In 1886 the village Novo-Estonskoje (now Karacaören) was founded by about 300 Estonians, who even built their own school and church. When Kars again became a Turkish possession after World War I, the majority of the Estonian villagers left for Russia. Nowadays still some tens of them remain in Kars.

For almost half a century they had no ties to their compatriots and several families had already emigrated westwards, when in 1966 an Estonian archaeologist from Sweden found them. Today the contacts are a little closer and fortunately the Kars Estonians (at least the adults) can speak, read and in some cases write their mother tongue, though it is an archaic dialect. In spite of the 90 years of isolation they have kept many national traditions alive, their religion etc. Many of them, however, try a new way of life in Germany like many Turkish labourers.

This book is meant as a memorial of a piece of Estonian culture history 1500 miles off the native country.

Özet

Estonyada kölelik, çarlık Rusyasına bağlı olduğu uzun süreden beri, kısmen 1816/1819 ve kısmen de 1856 yıllarında kaldırılmıştır. O günden beri köylüler artık (çoğu Alman olan) bir ağaya bağlı değildiler. Estonyalıların Güney Rusya'ya göç etmelerine de müsaade edilmiş, kendilerine buralarda bedelsiz toprak verileceği vaad edilmiştir.

1850 lerin sonlarında, önce İdil yöreleri ve Kırıma, 1880 lerde de Kafkasya'ya göçme örgütlenmiş, daha sonraları buralara göçen takriben 7000 Estonyalı kendi köylerini kurmuşlardır. Bunlardan bir grup, güneye doğru ilerleyerek, 1877-78 savaşıdan beri işgalindeki Kars'a ulaşmıştır. Novo-Estonskoje (şimdiki Karacaören) 1886 da 300 kişiyi az aşan Estonyalı tarafından kurularak, bunlar okul ve kiliselerini bile kendileri inşa etmişlerdir. Birinci Dünya Savaşıdan sonra Kars yeniden Türkiye'ye geçince, çoğu Estonyalı köylüler Rusya'ya gitmek üzere Karsi terk ettiler. Bunlardan, 10 larla sayılabilecek bir kısmı halen Karsta yaşamaktadır.

Takriben yarım yüzyıl süresince bu kişilerin kendi vatandaşları ile hiçbir bağlantıları olmamış, bunlar arasından bazı aileler, 1966 yılında İsveç'ten gelen bir Estonyalı arkeologun kendilerini bulmuş olduğu Batıya göç etmişlerdir. Temaslar bugün biraz daha artmış durumdadır ve Karsta yaşayan Estonyalıların (hiç değilse yetişkinleri) eski bir lehçe ile de olsa, ne mutlu ki kendi dillerinde konuşup okuyor ve gerektikçe yazabiliyorlar. 90 yıllık uzak kalmışlıklarına rağmen pek çok milli geleneklerini ve dinlerini muhafaza ediyorlar.

Ancak bunların, diğer pek çok Türk işçisi gibi, Almanya'da yeni bir hayat tarzına alışma çabasıdadır.

Bu kitap, öz-vatanından 2500 km uzaktaki bir Estonya Kültürünün anıtı olmak amasındadır.

AARAND ROOS - sündinud 28. mail 1940.a. Tartus. 1944.a. põgenes Rootsi, kus omandas ka alghariduse. Järgnesid keeleõpingud. Lundi ja Uppsala (Rootsi), Helsingi ja Jyväskylä (Soome) ning Szeged'i (Ungari) ülikoolides. 1980.a. kaitses doktorikraadi Lundi ülikoolis soome-ugri keelete alal.

On töötanud kirjakandjana-postiametnikuna ja algkooliõpetajana mustlaste koolis Rootsis, raadiomehena Ameerika Hääle eesti osakonnas Washingtonis, ülikooli õppejõuna ja instituudi juhatajana Lundis. Praegu Eesti Vabariigi konsul New Yorgis (1982. aastast).

Aarand Roosilt on alates 1964. aastast ilmunud 9 raamatut, neist 7 eesti keeles: kaks luulekogu, neli proosateost ning käesolev populaarteaduslik töö Türgi eestlaste käekäigust, aga samuti arvukalt artikleid poliitika, keele ja ristiusu teemadel. Enam kui 25 aastat on Aarand Roos jutlustanud eesti kirikutes paljudes maades.

Aarand Roos on abielus eestlasest dirigendi ja muusikapedaagoogi Maaja Duesbergiga, helilooja R. Tobiase tütre tütreaga. Peres kasvamas poeg Taavo ja tütar Leila.

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Aarand Roos'. The signature is stylized and cursive.